

Hrefna Róbertsdóttir

MANUFAKTUR OG REFORMPOLITIKK¹

Nye arbeidsmetoder og opplæringstiltak innenfor ullproduksjonen i 1700-tallets Island

Innledning²

Under eneveldet var det tale om storslåtte planer på å forandre og forbedre den økonomiske tilstanden på Island bl.a. med etablering av industri og manufaktur av forskjellig art. Da var det som regel øvrigheten som tok initiativet til reformplaner. De ønsket å få tilsendt prosjekter og idéer fra embetsmenn og andre, eller de sendte ut ekspedisjoner for å undersøke tilstanden i landet. Innførsel av manufakturer inngikk som regel i prosjektene. De første planene i denne retningen kom frem i midten av 1600-tallet. Men når det kommer frem til rundt 1800 har myndighetene stort sett gitt opp idéen at manufaktur er veien til en økonomisk tilvekst.

Den eneste av disse store planene som ble gjennomført på 1700-tallet var i regi av et islandsk interessentskap, stiftet i 1751 av islandske embetsmenn. Den fikk solid støtte fra kongen i 1752 og da ble virksomheten utvidet til å omfatte mange områder av økonomien med senter i Reykjavik. Da fikk interessentskapet kongelige privilegier og ble kalt *Det Privilegerede Islandske Interessentskab*.³ Interessentskaps virksomheter ble til daglig kalt "De nye Innretninger" eller "Innretningene" og de var et ambisiøst forsøk til å forandre den økonomiske tilstanden på Island og prøve å få landet til å bli et "andet Norge" for den danske kongen, som landfogden sa den gang.⁴ Interessentskapet var drevet som et aksjeselskap, etter velkjent mønster fra den tiden innenfor handel og næringsliv i Europa.⁵

Da Innretningene begynte sin virksomhet, var planen å få i stand en fullstendig omveltning i islendingenes næringsliv. Hovedsakelig var det innenfor jordbruk og korndyrking med hjelp av bondefamilier fra Jylland og Norge, forbedret fiskeri med store slupper, oppkalt *Frederiksonske* og *Frederiksgave* etter kongen, økt svelutvinning, og innføring av garveri, replageri, fargeri og ikke minst ullmanufakturer, både tøyveveri og klædeveveri. Alt dette var i virksomhet i noen år. Etter 1764 var det bare ullfabrikkene og svelutvinningen som sto igjen. De ble drevet noen år innpå 1800-tallet, litt over 50 år i det hele.⁶

Innretningenes virksomhet hadde sitt senter i Reykjavik og nærliggende områder. Da dette første islandske interessentskap ble opprettet i begynnelsen av 1750-

tallet, var det ingen by eller tettbebyggelse i Reykjavik. Det var bare kirken og gården Reykjavik, som var i kongens eie. Kongen hadde gitt godset samt andre jordeiendommer til Interessentskapet sammen med 10.000 riksdaler som startkapital.⁷

Pengene til Interessentskapets virksomheter kom for det meste fra kongen, i det hele svarende til én tønne gull, som man enkelte ganger sa på 1700-tallet.⁸ Men det var også mange islandske interessenter som deltok i Interessentskapet de første årene og bidro med i det hele 3.150 riksdaler det første året. Blant dem var de fleste av landets øverste embetsmenn og andre fornemme menn; landfogden, lagmennene, landstingsskriveren samt mange av landets sysselmenn. En av håndverksmestrene i ullfabrikkene og noen storbønder var også blant andelshaverne i begynnelsen. Fire av disse var direktører for Interessentskapet.⁹

Det var delte meninger om dette prosjektet gjennom årene. Men i begynnelsen sies det at det hersket stor glede og store forhåpninger. Islendinger jublet i Københavns gater den 4. januar 1752 da kongen utstedte en kongelig resolusjon om å yte penger til prosjektet. Det ble laget et flagg og dikt ble skrevet som ble trykt i danske tidsskrifter, til og med både på dansk og latin.¹⁰ Det skal også ha vært glede i de islandske bygder da Interessentskapets skip kom seilende til Island sommeren 1752 med folk, bygningsmaterialer, redskaper og storslåtte planer. Landfogden skrev selv den gangen at:

Hvilket da det in Anno 1752 blev udj Island allerunderdanigst Publiceret og med grædende Glædes taare af det heele Land accepteret.¹¹

Etter ca. 20 års tid var det ingen jubel lenger. Det finnes et enestående kildemateriale fra den såkalte Landskommisjon fra 1770 som gir et godt bilde av islendingenes varierte syn på manufakturer i landet på det tidspunkt.¹² En av skrivelserne kom fra en sysselmann på Nordlandet, Bjarni Halldórsson, som selv hadde andel i Interessentskapet i begynnelsen. Det viser at han ønsket helst at Innretningene aldri hadde vært stiftet. Han skrev så:

Naar jeg dette og andet fleere, som her af dependerer, har overveyet, har jeg holdet min Penne fra at forestille noget nytt, med lader mit første, sidste og mellemste Project være, at jeg intet heller ønskede end at Landet maatte forblive ved dets forrige Louer, *consuetudines og privilegier* og beholde sin Fattigdom uden nye Udgivter, Byrde og Tyngsel.¹³

La oss se litt nøyere på disse Innretningene, som hadde mye av sin virksomhet ved Reykjaviks eneste gate på den tiden. Spesielt skal det handle om fabrikkene i et lengre tidsperspektiv, fabrikkene som sysselmannen ikke syntes hadde vært til noen vinning for Island i det hele tatt, enda han hadde vært blant dem som i begynnelsen ville innføre ullmanufakturer som ledd i forandringer i landets økonomi.

På 1700-tallet var Island et jordbruksamfunn, uten kjøpsteder og med en befolkning på omlag 40–50.000 mennesker. Husdyrhold, med sauer og storfe, og

sesongfiske var de to hovedgrenene næringslivet bygde på. Bøndene ble ofte delt opp i to grupper; landbønder og fiskebønder.¹⁴ Gården og familien var økonomiens grunnvoller. Det fantes nesten ingen håndverkere i landet og ingen innenlandsk handelsstand. Fra 1602 til 1787 hadde den danske kongen drevet Islands-handelen som monopolhandel, og gitt enkelte kjøpmenn eller deres handelskompanier privilegier til å handle mot viss betaling. Det medførte at kjøpmennene hadde skyldigheter til å forsyne hele landet med alle nødvendige varer og isleddinger var forpliktet til å selge sine produkter til dem. Kjøpmennene hadde ikke fast bopel i landet og kom og handlet på bestemte handelssteder rundt omkring i landet om sommeren til en fastsatt takst. Monopolhandelen på Island ble under lange perioder drevet sammen med handelen til Nord-Norge og Færøyene. Fiske ble for det meste drevet av bondestanden med små robåter og bare på en viss tid av året. Ikke langt fra landet fisket hollendere med slupper. Smughandel ble også drevet med dem, bl.a. med strikkede strømper og vanter, som det årlig ble lagd hundretusener par av i landet. Ullen ble bearbeidd på gårdene med svært gamle metoder, spunnet på tein og vevd på oppstadvev. Strikkede varer og vadmél var eksportvarer, og ull ble også eksportert utilvirket.¹⁵

Med den kongelige resolusjonen av januar 1752 oppnådde de islandske interessentene både mer penger enn de hadde bedt om, og også planer om ytterligere virksomhet enn de hadde tenkt i begynnelsen.¹⁶ Tidens tankegang i kollegiene pekte også i denne retningen, å legge vekt på manufaktur og se næringslivet som en helhet. Med denne kongelige resolusjonen ble kursen lagt om fra å gi støtte til enkelte separate tiltak til å yte store pengesummer til et interessentskap under bestyrelse av de høyeste embetsmenn i landet. Med deltakelse av mange andre embetsmenn skulle de ta for seg å forandre *hele* arbeidslivet. Handelsmonopolet skulle likevel ikke oppheves, og det var heller ikke planer om å stifte kjøpsteder med fast bosetning året rundt. Disse nye idéene og nye arbeidsmetodene skulle innføres i det islandske selvbergingssamfunnet.

Dette var en tid hvor det danske monarkiet var stort og omfattet kongerikene Danmark og Norge, hertugdømmene i sør, de nordatlantiske øyene Island, Færøyene og Grønland samt kolonier i øst og vest. Statsmakten holdt på å bygges ut på 1700-tallet. Statens mål var styrke, både som helhet utadtil og at næringslivet skulle bygges opp. Hver statsdel skulle bidra med sine produkter. Økonomien ble etter hvert mer en del av statens virksomhetsområder, selv om den ennå hovedsakelig beskjeftiget seg med statens elementære behov og ikke maktet å gå inn i egentlig økonomisk styring.¹⁷ Samtidig var det også vanlig å kople nye ideer om økonomisk utvikling med statens oppgave som landsfar og leder for det store husholdet, riket som helhet.¹⁸ Den danske manufakturpolitikken på 1700-tallet har i tidligere forskning vært belyst ut fra selve Danmark.¹⁹ En belysning av sentralmaktens politikk utfra en av rikets ytre regioner er det mer sjeldent å se. Granskning av et sånt eksempel belyser både en del av det danske monarkiets

historie og et element i den islandske næringsutviklingen. Her kommer hovedvekten til å ligge på Island. Andre deler av monarkiet som det også skulle være interessant å sammenligne med Island i dette henseende, som f.eks. Nord-Norge og Færøyene, får vente til en annen gang.

Tidligere forskning omkring de islandske manufakturtiltakene har berørt forskjellige områder. Den mest omfattende forskningen har berørt driftsøkonomisk kartlegging av virksomheten og personhistorisk forskning.²⁰ Spørsmålet om manufakturernes fall og nedgang samt eventuell påvirkning på samfunnet fremover har mange tatt opp, men mest som et sideblikk fra andre relaterte emner eller i oversiktsverk.²¹ Fremskrittstankene i den økonomiske politikken har også vært satt i sammenheng med opplysningstidens ideologi.²² Beslutningsprosessen i forbindelse med etableringen av Innretningene og tildelingen av kongelige privilegier til dem har fått oppmerksomhet i relasjon til det nordiske prosjektet ”Centralmakt och lokalsamhälle”.²³ Nyere forskning omkring tekstilhistorie på Island har begynt å fokusere på håndverket som manufakturere førte med seg inn i landet.²⁴

Selv er jeg interessert i spørsmål relaterte til den økonomiske politikken. Jeg har tidligere skrevet en MA-oppgave om manufakturpolitikk og etablering av ullfabrikker på Island i perioden 1745–1770. Der fokuserte jeg på opplæringsformålet som fabrikkene hadde og etableringen av de første veveriene. Det viste seg at det var delte meninger blant de ledende om hvilken linje det skulle satses på; enkel fabrikkproduksjon integrert i landsbygdens ullberedning eller avanserte ullfabrikker med kvalitetsprodukter.²⁵ I en artikkel fra 1996 gjorde jeg en studie av reformforslag som myndighetene i København mottok i første halvdel av 1700-tallet angående Island og deres sammenheng med Innretningenes etablering i 1751–52. De fleste av forslagene til økonomiske reformer i den perioden ble avvist som urealistiske, selv om de i grunnen ikke skilte seg mye fra Interessentskapets prosjekt.²⁶

Her i denne artikkelen presenterer jeg mine resultater fra disse studiene angående målsettingen med fabrikkpolitikken og etableringen av ullmanufakturere, samtidig som jeg har utvidet tidsperioden til å omfatte hele 1700-tallet. Jeg forsøker å plassere tiltakene i et større perspektiv og se på hvordan den sentrale manufakturpolitikken viste seg på Island i 1700-tallet. Hva innebar den med hensyn til ullberedningen på Island og hva var hensikten med å arbeide for forandring av islendingenes ullproduksjon med etablering av manufakturer?

Jeg begynner med å se på manufakturpolitikken i Danmark og opprettelsen og virksomheten til Innretningene i sammenheng med det som var i ferd med å skje der på dette området på 1700-tallet med vekt på den statlige politikken. I den sammenhengen er det interessant å se hvorfor idéer om innførelsen av manufakturer i bondesamfunnet på Island ble avslått av myndighetene under lengre perioder, for siden å gjennomføres ved midten av 1750-tallet. Det viser bl.a. sentralmaktens tanker om hva Island skulle bidra med til monarkiet som helhet. For det

andre vil jeg fokusere på den hovedtanke Innretningene bygde på: økonomiske reformer og gjenoppbyggingen av landet. Idéen om *opplæring og oppøving* av folk i nye arbeidsmetoder var et av hovedmålene, og jeg vil se på hvordan dette ble gjennomført innenfor ullbehandlingen. Fokus på målsettingen med Innretningene er tenkt til å belyse forestillinger om den idéelle tilstanden. Til slutt blir den sentrale fabrikkpolitikken diskutert med utgangspunkt i synet på ullfabrikker på Island.

Studien av idéene og forestillingene om økonomiens utvikling og muligheter i 1700-tallet har kopling til mitt avhandlingsprosjekt som omfatter ullproduksjon og økonomisk kultur på Island.

Innretningene og monarkiets reformpolitikk

I publikasjoner om Innretningenes virksomhet har de ofte vært betraktet som et initiativ fra islendingenes side som fikk god mottakelse i Danmark fordi dette ble lansert i en gunstig tid, da man på disse kanter ved midten av 1700-tallet var interessert i ”Planer og Projecter”.²⁷ Det motsatte har også vært hevdet; at idéene bak reformene hadde kommet utenfra og ikke hadde hatt grobunn i det islandske samfunnet.²⁸

Jeg ser imidlertid Innretningene som et interessant eksempel i forbindelse med den danske manufakturpolitikken på den tiden. Det er tiltak som preget det som skjedde på Island, sterkere enn bare en velvillig innstilling til fremskrittinnete islendingers idéer, enda deres initiativ ganske visst var av betydning. På Island har de ofte vært kalt *Landfogden Skúli Magnússons Innretninger*,²⁹ men i sentralmaktens arkiver heter de som regel *Hans Majestæts Kong Frederik den femtes stiftede Innretninger på Island*.³⁰ Innretningene var det eneste prosjekt, i betydningen generell økonomisk gjenreisning, som ble gjennomført på Island på 1700-tallet.

I dansk forskning forbindes 1600- og 1700-tallets økonomiske politikk – og dermed manufakturpolitikken – ofte med merkantilismen. Da er merkantilismen ofte definert bredt, dvs. som en del av en økonomisk politikk med generell vekt på rikets handelsbalanse og innførelsen av manufakturer og fabrikker. Kameralistisk innflytelse, hvor oppbyggingen av statsmakten med omsorg for alle rikets innbyggere ble ansett viktig, blir også fremhevet i denne sammenheng.

Forskning om manufakturpolitikken på 1700-tallet har mye vært fokusert på det tredje kommerskollegiets virksomhet, dvs. perioden etter 1730. Der anses Otto Thott, som leder av kollegiet, ha vært innflytelsesrik. Historikeren Kristof Glamann har publisert noen av hans skrifter og kommet frem til at den offentlige politikken frem til 1770 var under sterke influenser fra ”den gren af merkantilismen, som i idéhistorien hedder kameralismen.” Hann legger hovedvekten på den kameralistiske grunntanken i Otto Thotts skrifter.³¹ Erik Oxenbøll har undersøkt den danske økonomiske tenkningen med vekt på europeisk merkantilisme. Men

han har også påpekt den sterke kameralistiske påvirkningen på den danske økonomiske politikken samt tilknytningen til Tyskland.³²

Ole Feldbæk har i mange av sine skrifter påpekt at merkantilistiske idéer hadde vært et viktig element i den økonomiske politikken på det 17. og 18. århundret. Selve manufakturpolitikken hadde også fra 1730-tallet vært en integrert del av rikets økonomiske politikk. I sin nye bok om Danmark-Norge i 1700-tallet viser han på en interessant måte hvordan Otto Thott møtte og deltok i det som ettertiden senere beskrev som merkantilistisk politikk.³³

Det som jeg synes er viktig i den sammenhengen som jeg arbeider med her, er å se på hvordan den danske økonomiske politikken avspeilet seg på Island – se sammenhengen mellom den sentrale manufakturpolitikken og hvordan den påvirket et av rikets fjerne områder. Tidens manufakturpolitikk, uansett om den blir betegnet som merkantilistisk eller ikke, ble gjennomført også der. Min undersøkelse belyser forhåpentlig sentralmaktens politikk med nordatlantiske briller.

Dansk manufakturpolitikk har vært beskrevet både ut fra selve industriens historie og i andre verk som legger vekt på statens politikk og økonomisk tenkning. Bøkene *Industriens historie i Danmark* gir empirisk grunnlag for manufakturutviklingen i Danmark i tidlig moderne tid. De viser at manufakturpolitikken ikke bare var fabrikkpolitikk i byer, men rettet seg også mot forandringer på landet. På 1700-tallet skjedde gjennomføring av manufakturer i Danmark først og fremst på initiativ av kongen og statsmakten, i motsetning til hva tilfellet ble senere, på 1800-tallet. Myndighetene gjorde det ene forsøk etter det andre på å få i stand masseproduksjon, med den intensjon at staten skulle bli selvberget med varer. Handelsbalansen skulle forbedres og sysselsettingsmulighetene økes, og tiggeri dermed motarbeides. Etter 1730 og ut gjennom 1700-tallet ble det lagt stor vekt på tekstilmanufakturene, og dette har vært ansett som et ledd i myndighetenes merkantilistiske politikk på den tiden.³⁴

Opprettelsen av kommerskollegiet i 1735, et slags arbeids- eller næringsdepartement ved siden av rentekammeret, var et målbevisst skritt fra makthavernes side i Danmark for å arbeide for gjennomføring av manufakturer og industrivirksomhet. Det ble her lagt stor vekt på tekstilindustrien og særlig fullstendig beredning av ullvarer. Både rentekammeret og kommerskollegiet var engasjert i de islandske veveriene. Under kommerskollegiet hørte også de fleste deler av arbeidslivet foruten jordbruket, og man forsøkte å se næringslivet som helhet.³⁵ Otto Thott, en av de mest innflytelsesrike menn i den danske stats økonomiske politikk fra 1730-årene og frem til midten av 1780-årene,³⁶ hadde mye å si angående beslutninger om oppbygging av ullfabrikker på Island.

Innretningenes to fabrikker som ble stiftet i 1751 og 1752, ble utbygd relativt tidlig i forhold til utviklingen i provinsen i Danmark. Fabrikker og manufakturer fantes knapt i Danmark i 1730, og de som eksisterte, lå hovedsakelig i København eller der i nærheten. I de neste årene ble det en kraftig økning i opprettelsen av

fabrikker. København fortsatte å være et senter for denne virksomheten og hadde også en særstilling i Danmark. Befolkningstallet og det institusjonelle særpreg gjorde at byen var det største betydningsfulle senteret for manufakturvarer og håndverksprodukter.³⁷

Selv om Danmarks kammer og kollegier var opptatt av manufakturer og fabrikker på 1700-tallet, forble det tradisjonelle håndverk den dominerende produksjonsformen i byene langt ut på 1800-tallet. Håndverk og manufaktur eksisterte side ved side, selv om myndighetenes politikk pekte i en bestemt retning.³⁸ I denne sammenhengen er det interessant å se hvordan det gikk å innføre fabrikker med opptil ett hundre arbeidere på Island, et land uten byer og uten den håndverkstradisjonen som manufakturarbeidet bygde på i Danmarks kjøpsteder og byer.

Fabrikkene som Innretningene drev på Island, først på Leirá (tøyveveriet) og Bessastaðir (klædeveveriet) og som begge siden ble flyttet til Reykjavik, var av lignende størrelse som en gjennomsnittsfabrikk i den første fabrikkfasen i Danmark. Tøyfabrikken og klædefabrikken hadde 5–6 vevstoler hver i de første årene, samt en stampemølle, et overskjæreri og et farveri.³⁹ Sammenlignet med København i 1745 viser det seg at den gang hadde 11 av byens 29 fabrikker fem eller flere vevstoler, eller omlag 40%. Mesteren J. Dannenberg, som hadde fabrikk på Frederiksberg, hadde en av de største med 17 vevstoler.⁴⁰ Det er denne Dannenberg som senere ble den første mesteren i Innretningenes klædefabrikk på Bessastaðir.

I begynnelsen bidro de islandske interessentene i det Privilegerede Islandske Interessentskab med 3.150 riksdaler til de nye Innretningene, som før er nevnt. Pengene som ble brukt til fabrikkene og de andre tiltak av kongens kasse de første 30 årene, var derimot omlag 85.000 riksdaler, mesteparten i de første årene.⁴¹ Aldri før hadde islandsk næringsliv fått tilført en så stor kapital på så kort tid. Det fremgår også av annaler som ble skrevet i den siste halvdel av 1700-tallet, at folk la merke til disse pengesummene som kom fra kongen, og syntes dette var store nyheter.⁴² På den andre siden har historikeren Gísli Gunnarsson pekt på, at de første seks årene, mens etableringsomkostningene ble dekket, hadde kongen større inntekter av å forpakte kjøpmenn monopol til Islandshandelen, enn hva utgiftene til Innretningene utgjorde.⁴³

Historikeren Erik Oxenbøll sier i sin studie av Otto Thotts skrifter at man i forskningen vanligvis har sett på merkantilistenes industripolitikk som stort sett mislykket. De skulle ikke ha hatt gode forretningsmessige ferdigheter, og det hadde bare vært en del av deres politikk å ta sikte på overskudd. Han sier at hvis resultatet av denne industripolitikken skal evalueres, vil det være nødvendig å se på deres *egne mål* med virksomheten. For Danmarks del mener han at det er en forbedring av rikets handelsbalanse og økt sysselsetting av befolkningen. Det materiale han har brukt, tyder på at den tidens fabrikkforsøk har hatt en viss betydning i denne retning. Han sier imidlertid også at det mangler flere empiriske un-

dersøkelser for å kunne se hvordan den merkantilistiske støttestpolitikken i 1700-tallet førte til praktiske resultater.⁴⁴

Her kommer det islandske empiriske eksemplet på den danske sentralmaktens fabrikkpolitikk. Jeg er blitt inspirert av Oxenbølls måte å angripe manufakturpolitikken på. Jeg vil derfor søke etter prosjektmakernes hensikter med reformene, og lete etter hva de ville oppnå i økonomisk henseende med innførelsen av manufakturer. Ut fra det perspektivet blir resultatene eller bedømmingen av hva manufakturpolitikken ledet til muligvis en annen, enn å søke etter forklaringer til hvorfor deres virksomhet opphørte. Hvordan skal man f.eks. vurdere resultatet av opplæringsmålet som de islandske ullfabrikkene hadde, sammenlignet med den generelle hensikten som den danske fabrikkpolitikken hadde: å forsøke å arbeide for økt sysselsetning og bedre handelsbalanse i riket?

Reformene som ble gjennomført med Innretningene ved midten av 1700-tallet har mye til felles med eldre idéer. Fra midten av 1600-tallet kom det frem mange forslag om grunnleggende forandringer i det islandske samfunnet som ikke ble realiserte.⁴⁵ Mange av disse første reformidéene som ble presentert for Danmarks kammer og kollegier i den tiden og avslått, ble delvis gjennomført med Innretningene med støtte fra samme kollegier. Hva gikk disse første reformplanene ut på og hva er forklaringen til at de ble avslått av myndighetene?

Økonomiske reformidéer på Island 1700–50

I perioden 1650–1750 kan de fleste forslagene til reformer i Islands økonomi betraktes som ganske radikale. Hele samfunnsordningen i landet skulle egentlig forandres ifølge skribentene. Det var meningen å stifte kjøpsteder med handelsfolk og håndverkere og legge vekt på helt nye ting i næringslivet.

Situasjonen på Island hadde imidlertid vært slik etter innførselen av monopolhandelen 1602 at kjøpmenn formelt ikke engang fikk *bli* i landet i vintertiden før enn langt ut på andre halvdel av 1700-tallet. Det fantes også store begrensinger på deres muligheter til å delta i arbeidslivet.⁴⁶ De fikk bare lov til å handle om sommeren og befinne seg der under handelsperioden.

Det er interessant å vende blikket mot innholdet i disse forandningsplanene som helhet og forsøke å se hva de har felles og hva det kan si om styresmaktens idéer om Island i denne perioden. Fokus er derfor ikke på årsakene til hvorfor den økonomiske tilstanden var på en bestemt måte under det tidlige 1700-tallet, men på idéene som prosjektmakerne og myndighetene i København så vel som embetsmennene på Island hadde om den.

Det varierer hvilke kollegier som behandlet saker som angikk økonomiske reformer på Island. Fra århundreskiftet 1700 finns det eksempel fra det danske kanselli som angår innførselen av manufakturer. Av reformidéer fra 1730-tallet er de fleste relaterte til det tredje kommerskollegiets virksomhet. Da det ble stiftet i 1735, ble det sendt ut en utfordring til alle som kunne legge frem gode idéer til

rikets fremvekst. Reformidéer vedrørende landbruk, manufakturer eller handel skulle sendes til kollegiet. Meningen var at det skulle bli lagt stor vekt på å realisere de idéer som kollegiets menn syntes var gjennomførbare og skulle kunne gjøre nytte.⁴⁷ Ved midten av 1700-tallet, ser det ut til at det ofte var rentekammeret som tok seg av de islandske reformplanene. La oss se hva disse planer inneholdt.

Islands fremvekst skal ha vært diskutert på Alltinget på Þingvellir i år 1700. Dette ledet blant annet til at kongen fikk et ønske fra Island om hjelp til reformer. Det resulterte i at en kommisjon ble stiftet og sendt til Island til å gjøre en ny jordebok, manntal samt forskjellige utredninger og forslag til forbedringer.⁴⁸ Kommisjonsarbeidet begynte i 1702 og pågikk i mange år. Det anses å ha vært klart i 1712, men det tok sentralmakten mange år å få inn alle rapporter og papirer om dette. Det fulgte ingen direkte tiltak etter dette enorme kommisjonsarbeidet med hensyn til større økonomiske reformer.⁴⁹

Samtidig med at dette kommisjonsarbeidet pågikk, sendte to danske håndverkere inn en søknad til det danske kanselli om å få tillatelse til å etablere et fargeri og et veveri på Island.⁵⁰ Det var fargeren Hans Anderson og veveren Søren Hendrichsen som i 1705 hadde skissert opp sine idéer for slik virksomhet. Det viser seg av kanselliets protokoller at disse håndverkerne allerede hadde bosatt seg på Island og hadde i de siste to år arbeidet hos lagmann Lauritz Gottrup på Þingeyrar på Nordlandet. Deres ansøkninɡ viser at Gottrup et år tidligere hadde fått kongelig bevilning til forsøk med "farverkonsten og veferej paa Island". Men nå skulle det søkes om ytterligere "assistantze og frihed", og de anså seg skulle kunne "berige landet i goed shik og oplyse [dets] indbyggere" om ullproduksjonen.⁵¹ Deres ansøkninɡ ble sendt til stiftamtmanden for uttalelse, men desverre er verken det originale brevet eller uttalelsen om det bevart. Det er usannsynlig at Anderson og Hendrichsen kom videre med sine planer, ettersom andre kilder tier om et prosjekt av denne størrelsen på Nordlandet på den tiden.

Det bekreftes også fra andre kilder, at Gottrup har tatt med seg en stampemølle og redskaper til farging fra Danmark i 1702, så noen virksomhet har det vært der selv om den tenkte utvidelsen ikke kom igang. Det finns også tegn på at lagmann Gottrup ble den første i landet til å innføre en dansk vevstol, rokker og andre nye redskap til ullberedning. Det har i forskningen blitt ansett å ha vært noen år senere, rundt 1712.⁵² Gottrup var blant landets mektigste og rikeste menn på Island på denne tiden.⁵³ Det behøves mer forskning omkring Gottrups veveriforsøk, som etter kanselliets arkiv at dømme var begynte allerede i de første årene av 1700-tallet. En videreutvikling av dem hadde et mål om opplæring av islendinger i nye arbeidsmetoder.

Siden gikk det noen år, og på 1730-tallet blåste kommerskollegiet nytt liv i prosjektmakeriet, som det iblant ble kalt på den tiden. Otto Thott, som var kollegiets leder, skrev også om sine egne tanker og om hvilke forbedringer det kunne medføre for hele rikets økonomi. Han var ikke særlig optimistisk angående Island.

Ellers er om Islands Forbedring gjort adskillige Forslag, hvoraf de fleste dog ere ugiørlige, med mindre mand tillige vidste at vise, hvorledes dette Land een half Snes Grader nærmere mod Synden var at nedflytte.⁵⁴

Danskeren Hans Becker, senere lagmann på Island, var den første til å sende inn en reformplan til kommerskollegiet vedrørende Island. Han gjorde det 1736, kort etter at en oppfordring hadde gått ut til undersåttene om å skrive ned sine tanker om mulige reformer og sende til kollegiet. Etter Beckers mening var Island en ubrukt resurs. Hans mening var at det skulle være mulig for kongen å øke sine inntekter betydelig på Island hvis den riktige politikken ble iverksatt. Islendingene var etter hans mening for fattige og undertrykte av monopolhandelen til å klare det selv. Derfor trengte de hjelp. Løsningen var blant annet å stifte fem kjøpsteder og gi dem privilegier neste gang kontrakten med handelselskapet utløp. Disse kjøpstedene skulle bli sentre for manufakturer, handel, fiskeri og forvaltning. Uten disse kjøpstedene og opphevelsen av handelsmonopolet hadde Becker ikke tro på at det var mulig å lære islendinger å bli selvberget på en ny måte.⁵⁵ Kommersekollegiets holdning var negativ. De kunne ikke tro at etablering av kjøpsteder kunne være til nytte for Island. Hvis det hadde vært tilfellet hadde de nok vært stiftet for lenge siden. Dessuten syntes de planen gikk alt for langt og det ville bli helt utelukket å realisere den.⁵⁶

Matthias Jochumsson Vagel var en norsk kjøpmann som reiste rundt på Island i årene 1729–31 på oppdrag fra kongen. Han la frem en beskrivelse av Islands fremvekst i årene 1736–37.⁵⁷ Han mente at landets fattigdom hovedsakelig skyldtes en dårlig handelsordning. Den eneste måten til å forbedre levevilkårene og øke folketallet var å forbedre arbeidsmetoder og produksjon i ulltilvirkingen og fiskefangsten. Dette kunne bare, etter hans mening, gjøres ved å sette igang manufakturer, stifte kjøpsteder og forandre handelssystemet.⁵⁸ Disse reformplanene ble heller ikke realisert og makthaverne syntes åpenbart at planene til Becker og Vagel var for radikale. Dersom forandring i handelssystemet var en forutsetning for at det var mulig å gjennomføre planene etter deres mening, var det også vanskelig å bruke en del av dem til forbedring på enkelte områder.

I 1745 kom det frem enda et forslag av lignende art som Beckers av en anonym person. To kjøpsteder skulle stiftes, de skulle få privilegier og bli sentre for administrasjon og forsvar i landet. Dette forslaget ble avvist av lignende grunn som Beckers. Sentralmakten syntes planene var umulige å gjennomføre, både på grunn av kostnader og en usikkerhet om nytteverdien. Til slutt mente de at forandringer av dette slag kunne bli skadelige for handelen, og det ville de ikke risikere.⁵⁹

Kjøpstedene ble ikke stiftet, og noen av de mindre forslagene som kom frem i denne tiden ble heller ikke realisert. Jón Árnason, biskop i Skálholt på Island, ville i 1737 f.eks. få innført grønnsaker til dyrking og få til et innførselsforbud på brennevin. Kollegiet hadde liten tro på idéen. Islendinger behøvde vel ikke grønnsaker som de likevel ikke kjente til, og brennevin var kanskje den eneste glede folk

hadde i dette fattige landet.⁶⁰ Et anonymt forslag fra 1748 hadde to idéer til forbedring på Island, for å gi et annet eksempel. For det første ble det foreslått å importere engelske sauer til landet for å forbedre den islandske ullen, og for det andre å få folk fra Finnmark til å flytte til fjelldistriktene på Island med reinsdyr og dermed øke folkemengden i landet samt få igang skinnproduksjon. Det ser ikke ut til at noe ble gjort med dette forslaget i kollegiet.⁶¹

En bemerkning i behandlingen i en av disse forslagene er likevel viktig for det som ville komme til å hende senere. Det dreide seg om at kollegiets menn syntes at den islandske ullproduksjonen var alt for lite effektiv, og det ble vist en vilje til å øke produksjonen og forbedre den. I 1746 syntes de det var på tide å sende nye danske vevstoler til landet i stedet for de gamle oppstadvevene som hadde vært i bruk siden landnåmstiden. En person som kunne lære islendingene håndverket skulle følge med redskapene til Island.⁶² Her fantes det et visst vendepunkt i makt-havernes holdning. Det ble for det første ansett som *mulig* å få til stand forandringer på enkelte områder. Dessuten kom Islands økonomi i seg selv i fokus. Reformplaner som kom frem mot slutten av 1740-tallet, la øket vekt på at det var viktig å få igang forbedringer i landets økonomi av hensyn til det folk som bodde der.⁶³

I de nærmeste årene ble det gjort forskjellige mindre forsøk med korndyrking på Island. Det gjorde bl.a. landets høyeste embetsmann amtmann J.Chr. Pingel hjemme på kongens gård Bessastaðir. Han hadde også samarbeidet med Bjarni Halldórsson sysselmann på Nordlandet om forsøk der. Lagmannen Björn Markússon hadde i 1750 søkt om støtte fra kongen for å få igang akerbruk på sin gård på Nordlandet. Det fikk han forståelse for i København og 200 riksdaler for å gjennomføre sine idéer. Hans forsøk ble vellykket og har sikkert påvirket sentralmaktens syn på hva var mulig å gjennomføre av reformer på Island.⁶⁴

Ved midten av 1740-tallet hadde lagmann Magnús Gíslason, senere amtmann, også forsøkt å få kongens støtte til etablering av en ullfabrikk og et garveri. Planene ble kullkastet den gangen. Men i 1750 gjorde han et annet forsøk med amtmannens J.Chr. Pingels hjelp. Det ble vellykket og ble det islandske Interessentskaps første prosjekt, som før er nevnt.⁶⁵ Opphevelse av handelsmonopolet ble ikke gjort til en forutsetning for gjennomførelsen av disse reformer, og embetsmenn som sto for dem fikk en beskjeden støtte fra myndighetene til disse forsøkene. Idéene bak denne ullfabrikken blir nærmere diskutert i neste kapittel. Først skal to andre reformforslag til myndighetene i København presenteres kort.

Landfoged Skúli Magnússon, som var blant andelshaverne som stiftet det islandske Interessentskap sommeren 1751, hadde store visjoner om utvidelse av det islandske Interessentskapets virksomhet. Han skrev en omfattende og storlått reformplan høsten 1751 og bygde åpenbart videre på de tidligere "projectmageres" forslag fra første halvdel av 1700-tallet. Han reiste til København, representerte Det Islandske Interessentskap der og ble vel mottatt. Landfogden skrev en lang

utredning hvor han forklarte situasjonen på Island og mente bl.a. at hvis ikke noe drastisk snart ble gjort ville "landets totale undergang" stå for døren. Han foreslo ullfabrikker, garveri, korndyrking, forbedret fiskeri, svovelutvinning og mange flere ting. Alle hans forslag ble akseptert.⁶⁶

Dansken Niels Horrebow, som hadde vært på Island og gjort astronomiske undersøkelser og andre utredninger i årene 1749–51, sendte også en reformplan inn til kongen. Der støttet han ivrig landfogdens idéer og forslo også vidtgående forandringer i Islands økonomi. Formelt ble det ikke tatt stilling til hans idéer, men sannsynligvis har man kjent til dem i kollegiene.⁶⁷ I tidligere forskning har hans påvirkning også vært ansett som viktig.⁶⁸

Historikeren Gísli Ágúst Gunnlaugsson påpeker hvor positiv stilling sentralforvaltningen hadde til Skúli Magnússons reformprosjekt til tross for motstanden blant handelens folk i København.⁶⁹ Det er etter min mening også overraskende med tanke på hvor negativt innstilt de selv var til alle forslag til reformer frem til 1750, som faktisk var av lignende karakter.

Mye tyder på at det først og fremst var monopolhandelen som gjorde at reformplanene fra første halvdel av 1700-tallet ikke fikk støtte i Kongens København. Handelens interesser var av avgjørende betydning når forandringer i landets økonomiske grunnlag ble vurdert av myndighetene. Noen av forslagene hadde som en forutsetning å oppheve handelsmonopolet, og det kunne makthaverne ikke akseptere. Kongens kasse hadde sine viktigste inntekter fra Island av handelsmonopolet,⁷⁰ og hvis handelens interesser var i fare, var det litet håp om at prosjektene ville bli støttet av sentralmakten.

Forslaget til Innretningenes utvidelse som i hovedtrekk var "projecteret" av Skúli Magnússon, var også veldig overgripende og innebar store forandringer. Likevel ble forslaget vedtatt og oppnådde stor støtte, både fra kongen Frederik V. og blant kammerets embetsmenn. Kongen skal til og med ha forhøyet pengetilskuddet som islendingene hadde søkt om. Innretningene fikk sine privilegier, og hva ble det så av handelsens interesser?

Landfogden Skúli Magnússon gjorde ikke opphevelse av handelsmonopolet til en forutsetning for mulige forandringer i økonomien. Han snakket likevel om at monoopolet kunne bli et visst hinder for Innretningene, men med en generell forbedring i landets økonomi i sin helhet ville handelskompagniet sannsynligvis også øke sin fortjeneste. Hans utbyggingsplan var også til stor del konsentrert i og rundt Reykjavik, som *dermed* ble til en tettbebyggelse. Likevel nevnte han aldri kjøpsteders stiftelse som en del av sin plan, som de tidligere skribentene hadde gjort.

Skúli Magnússon klarte å overbevise kammerets og kollegiets embetsmenn om at Interessentskapets reformplaner ikke gikk tvers på monopolhandelens interesser. Han klarte også å vise at planene var realistiske og at det gikk an å gjennomføre dem. Veveri- og korndyrkingsforsøkene i årene før har sikkert hatt en del å si i den

sammenhengen. Historikeren Jón Kristvin Margeirsson har også påpekt at den kongelige resolusjonen fra 1752 som stadfestet Interessentskapets konvensjon og privilegier, var i overensstemmelse med kontrakten om monopolhandelen.⁷¹

Det var kanskje også viktig at Islands to øverste embetsmenn, amtmannen og landfogden, tok initiativ til å få gjort noe med den dårlige tilstanden på Island. Før hadde ikke denne interessen for reformer vært så synlig innenlands. Harald Gustafsson har vist at de regionale embetsmennenes innstilling til forandringer generelt var viktig. Hvis de sto imot, hadde de sentrale myndighetene ikke lett for å få gjennomslag for sin politikk.⁷² Dessuten kom det en ny stiftamtman over Island til embete i 1750, men de satt i København. Rantzau ble ny stiftamtman etter Ochsens død, men han hadde vært negativt innstilt til alle de forrige reformplanene.

En sammenligning av Skúli Magnússons reformprosjekt og andre som kom frem tidligere viser at de ikke var så veldig forskjellige. De bygde på de samme grunntrekk, innføring av nye næringsveier, utbygging av nye og mere effektive metoder i fiskeri og ullberedning. Det betydde manufakturer i ullindustrien. Med Innretningene og deres fabrikker ble helt nye metoder innført i en voksende tettbebyggelse rundt Reykjavik som ikke kunne kalles kjøpstad og under vanskelige relasjoner til monopolhandelen. Reformidéene var ofte de samme som før, men veien til målet var litt annerledes. De var utført på en mer beskjeden og realistisk måte og så i hvert fall ut til å være i overensstemmelse med monopolhandelens interesser.

Den store forandringen ved midten av 1700-tallet er derfor ikke at nye idéer ble presentert om Islands fremvekst. Jeg ser det heller som at myndighetene – både sentralt i København og regionalt på Island – ville få Island inndratt i monarkiets ekspansjon, der de ytre regionene også skulle bidra til den samlede produksjonsøkningen i riket.

Med utvidelsen av Det Privilegerede Interessentskapets virksomheter 1752 kom det en ny ullfabrikk, som også skulle tjene for opplæring i nye metoder i behandling av ull. Den første fabrikk var en tøyfabrikk og den andre en klædefabrikk. Hvilken rolle skulle ullfabrikkene ha i innføring av nye produksjonsmetoder innenfor ullbehandlingen og hva skulle forandringen lede til?

Ullfabrikkenes opprinnelige mål på 1750-tallet

Oppstadgong eller oppstadvev er den type vev som hadde vært i bruk på Island i mange århundrer og som fremdeles var vanlig på 1700-tallet. Det var hardt arbeid å bruke denne veven. De som mest kjempet for innføringen av nye danske vevstoler, hevdet at folk kunne veve 5–10 ganger mer på den nye måten og dermed gjøre ullarbeidet mer rentabelt. På 1700-tallet ble det ofte hevdet at det var mer rentabelt å sende ullen ubearbeidet ut av landet enn å veve vadmøl på denne gamle måten.⁷³ Ingen 1700-talls vevstoler er bevart i landet. Det fantes flere typer av de

nye vevstolene, bl.a. både spesielle klædevevstoler og smalere vevstoler for tøyproduksjon. Utbredelsen av dem gikk sakte. Rokker ble heller ikke brukt, og det var også forkjempernes mål å få dem i bruk. Spinningen ble utført med tein frem til 1700-tallet, da de første rokkene ble innført. De ble ikke vanlige før på 1800-tallet. Rokker fra denne tiden er heller ikke bevarte.⁷⁴

I middelalderen hadde vevning av vadmél vært utbredt og vadmelseksport vært omfattende.⁷⁵ På 1700-tallet hadde den minsket betydelig. Strikkede varer utgjorde en stor del av ullvareeksporten, dessuten ble ull eksportert ubearbeidet. Ferdigvevde stoffer hadde vært en del av monopolhandelens import under lang tid.⁷⁶ Reformforsøkene rettet seg først og fremst mot forbedring av vevingen – og dermed spinningen som forberedende behandling av ullen til garn som kunne egne seg til veving av forskjellig slags stoffer. Reformene ser derfor ut til å ha fokusert på en, i islandsk sammenheng, produksjonsmåte som holdt på å forsvinne.

Idéen å bruke fabrikker til å lære innbyggerne nye arbeidsmetoder ble utformet i forbindelse med tøyveveriet på Leirá på Vestlandet. Av embetsmennes og sentralmaktens brevveksling fra årene 1750–51, mens opprettelsen av fabrikken på Leirá var under forberedelse, kan man se at tanken var å opprette en enkel fabrikk i begynnelsen. Den skulle bygge på tøyveverhåndverket. Tøyveveriene brukte vanligvis farget kamgarn til å veve av. Stoffet var ofte mønstret og ble vanligvis ikke stampet. Tøymesteren Adam Ritter ble ansatt på Leirá, en tysker som var bosatt i København og som, ifølge amtmannen, ikke krevde særlig høy lønn. I hans arbeidskontrakt var det en klausul om at han var ansvarlig for opplæringen av alle islendinger som ville lære dette håndverket. Han forpliktet seg til å undervise i sitt fag, og læretiden skulle være minst to år. Det var også hans oppgave å føre redskaper inn i landet og sørge for at innbyggerne alltid kunne kjøpe dem hos ham til en rimelig pris.

På samme tid var et par islendinger ansatt som lærlinger i fabrikker i København. Det var amtmann Pingels tanke at senere, når disse islendinger var ferdigutdannet, kunne det være mulighet til å gå over til en mer komplisert produksjon, den såkalte klædevevingen. I klædeveverier ble det lagd mange typer av såkalte duker eller klæder, dvs. ensfarget stoff som både ble stampet, overskåret og farget. Til dette behøvdes derfor både stampemølle, overskjæreri og fargereri. Arbeidsprosessen var betydelig mer komplisert enn i tøyveveriene.

Av arbeidet det første året i tøyveveriet på Leirá kan man også se at interessentene som eide fabrikken, de fleste embetsmenn og storbønder, spilte en stor rolle. De skulle sørge for at fabrikken fikk nok ull. Ettersom de eller deres folk lærte en bedre måte å spinne garn på, skulle de også forsyne fabrikken med garn til vevingen. Til dette formålet sendte de folk dit til kortere opphold, f.eks. et par uker, og de kunne også få lånt redskaper. På denne måten skulle deres folk bli opplært i en ny metode å behandle ullen, veve og spinne.

I konvensjonen som ble vedtatt 1751 om tøyfabrikkens drift, står det at di-

rektørene for Interessentskapet skulle sørge for å ansette folk til opplæring i håndverket. Fabrikken skulle informere alle interessenter nøye om hvordan de kunne kjempe og spinne ull, slik at de kunne forberede ullen før den ble sendt til fabrikkene. De tenkte seg at så snart folket hadde lært å sortere ull, krasse, karde og spinne, skulle de vende tilbake til interessentene rundt omkring i landet og arbeide der. Deretter kunne andre dyktige personer få opplæring i fabrikkene.⁷⁷

Disse bestemmelsene om *hvordan* kunnskapen i spinningen og vevingen skulle føres ut på landet, var ikke med i den konvensjonen som kongen stadfestet året etter, i 1752, etter at virksomheten hadde vært utvidet og Innretningene hadde fått kongelige privilegier. I stedet for å legge vekt på utformingen av hvordan opplæringen skulle gå til, var det nå en bestemmelse om at Interessentskapet skulle sørge for å innrette *alle* nødvendige fabrikker som behøvdes i landet, og stå for bearbeidelse av *alle* landets råmaterialer. Målet med Innretningene ble nå å lære islendingene å utnytte flere av landets produkter bedre og få til en ny produksjon og dermed bidra til landets fremgang.

En klædefabrikk ble med det samme en del av prosjektet – en fabrikk av samme slag som amtmannen et år tidligere hadde vurdert som uaktuell pga. dens kompliserte produksjonsprosess. Til klædefabrikken ble det oppført blant annet en stampemølle og et overskjæreri. En annen mester ble ansatt, J. Dannenberg, som før omtalt, en fremtredende håndverksmester som hadde en stor fabrikk på Frederiksberg. Den opprinnelige kontrakten mellom Dannenberg og Innretningenes direktører er ikke bevart, så det er vanskelig å vurdere om mesterne i de to fabrikkene hadde tilsvarende oppgaver i forbindelse med opplæringen av islendingene fra begynnelsen. Men det er i hvert fall klart at Dannenbergs oppgave bl.a. var å undervise lærlinger i sitt fag og læretiden skulle være tre år. Avtalen bærer mer preg av en tradisjonell håndverksopplæring, der de unge skulle få svenneprøve, enn at det skulle være mulig for bøndernes tjenestefolk å tilegne seg nye kunnskaper på noen uker eller måneder.

Den kongelige resolusjonen av 1752 betegnet et vendepunkt. Ikke bare fordi den innebar store planer om en generell oppbygging på flere felt i næringslivet, men også fordi det dreide seg om større fabrikkplaner enn det hadde vært snakk om før. De var også mer rettet mot å bygge en fullstendig fabrikk med alt som trengtes til et komplisert håndverk av høy kvalitet. Resultatet ble at det ble lagt vekt på å utvikle et spesialisert håndverk, snarere enn å produsere stoff som var billig og kanskje mer sannsynlig at innbyggerne kunne ha råd til å kjøpe, eller å satse på å forbedre bondegårdenes enkle vadmelsproduksjon. Både fabrikkene hadde opplæringsformål, men av forskjellig karakter og med forskjellige produkter.

I motsetning til den første tøyfabrikken på Leirá på Vestkysten fikk klædefabrikken på Bessastaðir fra begynnelsen tildelt et kongelig privilegium. Rentekammeret ville ikke tildele et privilegium til den første fabrikk på Leirá *nettopp* på

grunn av opplæringstanken. Rentekammeret ville i begynnelsen at flere også skulle ha mulighet til å utvikle slike fabrikker, for det ble ansett som høyst nødvendig å prøve å få i gang forandring i behandlingen av ull. Da ble det også uttrykt mulighet for at fabrikken på Leirá eventuelt senere kunne bli tildelt et privilegium etter at myndighetene hadde sett hvordan det gikk med den og hvordan produktene ble. Dette resultatet forandret likevel ikke den kontrakten mellom tøymeister Ritter og amtmann Pingel som tidligere var utferdiget hva opplæringsidéen angikk og hvilken rolle mesteren skulle ha.⁷⁸

Men kan det å ha monopol på ullfabrikasjonen forenes med mest mulig utbredelse av kunnskapen i landet? Det syntes i hvert fall rentekammerets menn og kongen i 1752 da Innretningene fikk privilegium til å drive et klædevereri, fortsette driften av den allerede stiftede tøyfabrikken og sørge for å opprette og drive alle andre fabrikker som landet kom til å behøve i de kommende år. Dermed ble opplæringsidéen inkorporert i et enormt prosjekt og Interessentskapet tiltrodd å realisere den i landet ved hjelp av kongelige privilegier.

Det å utdele privilegier på denne måten er i linje med det som ble gjort i næringslivet i Danmark og Europa på denne tiden. Inger Dübeck har vist at dette var et av makthavernes midler til å styrke næringslivet og et viktig styremiddel i Europa på 1600- og 1700-tallet. Hun påpeker også at fabrikker og manufakturer i Norden ofte ble drevet i forbindelse med fattigvesenet og noen ganger også med tukthus. Innretningene på Island tar hun som et eksempel på at de ble tenkt som et ledd i yrkesutdanning.⁷⁹

Hva man derimot kan se med de to islandske ullfabrikker, er at her gjenspeiles egentlig forskjellige hensikter. Begge fabrikkene hadde et tydelig opplæringsformål, men ikke av samme slag. Yrkesutdanning eller håndverksopplæring var bare en del av tanken. Tøyfabrikken kan ses som lokalt forankret og et direkte opplæringstiltak, som skulle anpasses til bondesamfunnets produksjon og med stor vekt på trening av mange personer i både spinning og veving. Dermed skulle tøyfabrikken påvirke bondegårdenes ulltilvirkning. Den andre fabrikken, klædevereriet, som var koplet til mer storslåtte planer og økonomiske forandringer, bærer mer preg av manufakturer og forskjellige arbeidshus i tettstedene i Danmark, som blant annet ofte var tenkt som løsning på løsgjengeri og fattigproblemer.

I begynnelsen av 1750-tallet fantes det derfor to fabrikker der man kan se forskjellige hensikter med reformene. Hva ble det av disse forskjellige versjoner av opplæring innenfor ullberedningen etter som tiden gikk? Hvordan ble privilegiene brukt til å forbedre islendingenes kunnskaper i veving og spinning i forbindelse med tøyvereriet og klædevereriet?

Oppfølgingen av opplæringsidéen 1750–70

Det var hovedsakelig to måter å utbre kunnskapen i nye arbeidsmetoder på som

nevnes i diskusjonen i de første årene etter stiftelsen av fabrikkene. Den første var å gi undervisning i nye arbeidsmetoder i spinning og veving for folk som siden kunne bosette seg på gårder rundt om i landet og lære andre det de selv kunne. Den andre var å opprette små fabrikker i forbindelse med hovedfabrikkene med håndverksfolk som var opplært i fabrikker på Island eller i Danmark.

Når det gjelder *opplæring i spinning og veving*, kan man se at allerede i de første årene var det forskjellige oppfatninger om hvordan opplæringen skulle foregå. Tøyveveriet på Leirá ble flyttet til Reykjavik i 1754, etter tre års virksomhet. Frem til flyttingen fulgte mester Ritter den linjen som ble trukket opp i begynnelsen, dvs. å legge vekt på samarbeid med interessentene omkring i landet og legge vekt på utbredelse av spinnekunnskapen. Det skulle gjøres ved at de sendte sine arbeidsfolk dit til opplæring, spesielt i spinningen. Deretter skulle deres gård kunne levere ferdigspunnet garn til fabrikkene. Fabrikken skulle også stå for opplæring i vevningen, en trening som skulle ta to år. Islendinger skulle også ha mulighet til å kjøpe redskaper fra fabrikkene.⁸⁰

Det er ikke bevart mye kildemateriale som viser hvordan forholdet var ordnet mellom andelshaverne i Interessentskapet og fabrikkene. Tøyfabrikkens regnskap ved flyttingen 1754 viser likevel at det hadde lyktes dem å oppnå resultater i dette arbeidet, og at en vesentlig del av det som ble vevd i fabrikkene, var laget av tilført garn. Dette endret seg noe da veveriet ble flyttet til Reykjavik; da tok man til å spinne mer i selve fabrikkene.⁸¹ Det ser ut til at man da har lagt mer vekt på at spinningen også ble utført profesjonelt under fabrikkmesterens oppsyn.

Mester Dannenberg i klædeveveriet på Bessastaðir var en erfaren håndverker og inngikk i 1752 en treårig kontrakt om å få Innretningenes klædeveveri i gang. Fra begynnelsen var det en viss uenighet mellom ham og de islandske direktørene om hvordan veveriet skulle drives. Både rentekammeret og kongen ble blandet inn i denne striden, som for det meste dreide seg om anskaffelse av ull og om personalforvaltning. Dannenberg mente det ikke ble gjort nok for å skaffe ull til produksjonen, og han var ikke tilfreds med hvor kort tid av gangen arbeidsstokken arbeidet i veveriet. Mange hadde så vidt begynt å lære faget, etter hva Dannenberg sa, da de enten ble sendt hjem igjen til bygdene eller var nødt til å reise hjem på grunn av dårlige kår og vanskelige tider.

Det ble inngått en ny tiårig kontrakt med Dannenberg; den skulle tre i kraft når den forrige utløp i 1755. Den var delvis ulik den som mester Ritter opprinnelig hadde inngått da tøyveveriet ble etablert. Her er innflytelsen fra håndverkstradisjonen tydeligere. Mesteren skulle få langt større myndighet over hele produksjonen enn tilfeller hadde vært før. Det gjaldt blant annet lærlingenes læretid. Her fantes det heller ingen bestemmelser om opplæring for interessentenes folk. Dannenberg ga likevel opp 1755, flyttet tilbake til Danmark til sin fabrikk på Frederiksberg og arbeidet aldri på Island etter denne nye kontrakten.

Her gjenspeilte seg det som atskilte håndverkstradisjonen i Danmark fra det

islandske landsbygdssamfunn, som stort sett var uten tettbebyggelse. Fra mange islendingers synspunkt var det ofte nok å arbeide en viss tid i veveriene, f.eks. fra noen uker til et år. Så kunne folk dra hjem til bygdene og nyttiggjøre seg kunnskapen til å forbedre husfliden, til å begynne med mest i spinningen. Den danske håndverkeren og fabrikkmesteren Dannenberg var overbevist om den islandske ullens fortreffelighet og var sikker på at det var mulig å fremstille gode varer. Derfor ville han også at folk lærte seg skikkelig håndverk, og til det trengtes minst tre år etter hans mening.⁸²

Forbindelsen med interessentene omkring i landet synes å ha begynt å svikte noen år etter opprettelsen. Det ble lagt stor vekt på samarbeid med dem i forbindelse med tøyfabrikken, men ble ansett som mindre viktig og mindre vellykket i forbindelse med klædefabrikken.⁸³ Fabrikkene la likevel fortsatt vekt på å veve fra ferdigspunnet garn, og det finnes pristakster for innkjøp av garn fra slutten av 1750-tallet og diverse eksempler på at garn har vært innlevert til fabrikkene. Andelshavere har også forsøkt få igang spinning ute på landet.⁸⁴ I 1764 ble det brann i deler av fabrikkhusene. Deretter minsket virksomheten, spesielt mot slutten av 1760-tallet. En sammenligning med regnskaper fra slutten av 1700-tallet, viser også at spinning av garn utenfor fabrikkene var vel etablert helt til slutten av virksomheten.⁸⁵ Disse eksempler på samarbeid mellom ullfabrikkene og gårder på landet er veldig interessante og behøver nærmere forskning.

Stiftelsen av *nye små fabrikker som samarbeidet med Innretningene* ble det knapt noe av i de første 20 årene, mens Innretningenes fabrikker hadde størst virksomhet. Noen ble likevel etablert. De var små hjemmeveverier, kalt "husfabrikker" på den tiden. Husfabrikkene adskilte seg fra vanlig hjemmevevning bl.a. ved at det ser ut til å ha vært ansatte profesjonelle vevere, og produksjonen var en annen enn man vanligvis hadde på gårdene. Kilder fra 1770–80-tallet viser at denne type veverier ble ansett som annerledes, enn det man hittil kjente til i landet. I en skrivelse fra Toldkammeret til stiftamtmanden på Island fra 1775 står det at det skulle være ønskelig om "Betjenterne og andre Formuende paa deres Gaarde oprettede smaae Uld-Fabriquer med Spinden og Væven paa udenlandsk Maade".⁸⁶ I en skrift fra 1780 nevnes disse små fabrikker med begrepet "Huus Fabriquer"⁸⁷ og det ser man også flere ganger i 1700-talls kilder.

De første årene var arbeidsfolket som arbeidet i Innretningenes fabrikker rundt 40–70 personer, alle islendinger. Veversvennene og andre spesialiserte innenfor produksjonen, 2–5 om gangen, var i begynnelsen som regel utlendinger. Ettersom årene gikk, endret dette seg, og islandske menn ble utlært som svenner både i vever-, overskjærer- og fargerhåndverket. Fagfolkene arbeidskraft kom mest til nytte i det fortsatte arbeidet i veveriene i Reykjavik, men hadde mindre betydning ute på landet.

Etter 1760 var faktisk de fleste håndverkerne islandske, og mange av dem arbeidet i fabrikkene i årtier. I perioder drev de også fabrikkene. Enkelte søkte senere

arbeid i veverier i Danmark. Å arbeide i fabrikkene ser ut til at ha vært den beste muligheten for håndverkerne til å utnytte sin kunnskap. Husfabrikker på landet drevet i samarbeid med fabrikkene i Reykjavik, ser ikke ut til å ha vært et alternativ i denne perioden. Det synspunktet ble uttrykt i 1770, etter at fabrikkvirksomheten hadde minsket betydelig, at veverne og de andre håndverkerne ikke kunne gjøre "landet nogen større tjeneste, end den gemeeneste bonde" utenfor fabrikkene i Reykjavik.⁸⁸

Det finns likevel tre eksempler på husfabrikker som ble innrettet i samarbeid med Innretningenes fabrikker før 1770. Den første har sannsynligvis vært opprettet av Bogi Benediktsson storbonde på Vestlandet, på hans gård Staðarfell. Det finns veldig lite bevart om denne husfabrikken. Den har vært i drift på 1760-tallet, sannsynligvis 1761–69. Bogi Benediktsson innrettet den med en dansk vevstol og ansatte en profesjonell vever. Amtmannen, Ólafur Stephensen, lyktes å drive en liten husfabrikk av en viss betydning ute på sine gårder. Han begynte sin virksomhet i 1766, ansatte en vever og leverte produksjonen sin til Innretningene. Amtmannen var landets øverste embetsmann og en av landets rikeste menn. Hans husfabrikk ser ut til å ha vært i drift til omtrent 1782. Amtmannen samarbeidet også med sysselmanen Brynjólfur Sigurðsson i Hjálmholt på Sydlandet i 1768 om produksjonen. Året etter, 1769, finnes det kilder om at en liten fabrikk har vært innrettet på hans gård.⁸⁹

Enkelte andelshavere i Interessentskapet fikk derfor opprettet danske vevstoler og ansatt vevere. Men hvilke de var og om de ble opplært i Reykjavik, vet vi ikke. Denne virksomheten opphørte etter noen få år, selv om det nok fortsatt fantes enkelte danske vevstoler på gårder rundt om i landet på 1770-tallet.⁹⁰

De få som søkte om støtte og tillatelse fra myndighetene for å *opprette selvstendige veverier*, møttes ikke av den velvilje, som man kunne ha ventet. Tøyvevermesteren Ritter, som bygde opp det første tøyveveriet på Vestlandet, søkte om å få etablere et selvstendig veveri på Østlandet i 1757. Han ble avvist av rentekammeret, mest på grunn av motstand fra landfogd Skúli Magnússon, en av Innretningenes mest innflytelsesrike direktører. Han begrunnet dette med harde tider i landet, og derfor ville et nytt veveri gjøre det vanskeligere for Innretningenes egne fabrikker å skaffe til veie ull. Vinteren etter sendte han derimot kongen et brev der han forsøkte å få økonomisk støtte til å sende tre vevervenner rundt i landet for å bidra til bedre kvalitet på spinning og sortering av ull, særlig i de områdene som lå lengst borte fra Reykjavik. Så han har ikke vært imot at Innretningenes folk reiste rundt i landet i dette øyemed. Ordentlig ullsortering og bra spinning var veldig viktig for Innretningenes fabrikkvirksomhet i Reykjavik. Denne ansøkingen synes ikke å ha fått positiv mottakelse. Det skjedde heller ikke med søknadene fra Jón Sveinsson, en islending som da var blitt tøyvevermester i København, og som noen ganger i årene 1761–65 prøvde å få tillatelse til å etablere seg på Nordvest-Island med sitt håndverk. Rentekammeret gav ingen videre begrunnelse for avslaget.⁹¹

Selvstendige veverier, muligvis bygget opp rundt et interessentskap, ble ikke ansett som tjenlige for Innretningenes virksomhet. Det å utbre kunnskap om spinning eller ullsortering ble derimot ansett å være til fordel for deres virksomhet og kunne øke deres muligheter til fortsatt drift i landet. De interessenter som før er nevnt og som hadde husfabrikker på sine gårder, var rike og mektige menn som ikke behøvde pengestøtte fra sentralmakten, men de ser også ut til å ha planlagt deres virksomhet i *samarbeid* med Innretningenes fabrikker, men ikke som selvstendige fabrikker.

Men hva syntes Islendingene om innføringen av ullfabrikker i landet? Omkring 1770 var situasjonen blitt noe annerledes enn den var ved grunnleggningen av Innretningene 20 år tidligere. Et godt tverrsnitt av *islendingenes syn på fabrikkene* får man i brev og redegjørelser som ble sendt til "Den islandske landscommissio[n]" i 1770–71. Kongen sendte kommisjonen til Island for å undersøke landets økonomiske forhold, islendingenes innstilling til de fleste områder av næringslivet, samt fremkomme med forslag til forbedringer.

Mange sysselmenn og embetsmenn som bodde langt fra Reykjavik, mente at Innretningenes virksomhet hadde blitt til liten nytte for landet. Store pengesummer hadde gått til dem, produktene var for dyre for å bli til nytte for folk flest, og dessuten hadde tekstilvarenes kvalitet ikke vært god. På grunn av skabb i sauebestanden var det også stor ullmangel og mange bygder hadde derfor lite ull å avse. Få av disse embetsmenn var likevel imot reformer i ullproduksjonen generelt, men ville gjennomføre dem på en annen måte, enn de som bodde i nærheten av Reykjavik. Bønder og prester skrev også til kommisjonen. Mange av dem mente det var nødvendig å få både en vever og en garver til hver sysle eller kommune. Deres interesse var derfor å forbedre arbeidet i bygdene. Det kan ikke ses av deres skrivelser at det har kommet håndverkere eller andre folk fra Innretningene i arbeid omkring i landet på den tiden rundt 1770, i hvert fall ikke på mange år.

Allmennhet og embetsmenn som bodde i Reykjavik eller nærliggende bygder, var langt mer positive overfor Innretningene enn andre av landets innbyggere. Det er tydelig at deres virksomhet har vært av betydning i dette området og hatt en del fremgang. Her finnes det også høyst interessante brev fra forhenværende og daværende ansatte i Innretningenes fabrikker. Hovedtalsmannen for Innretningens fortsatte virksomhet var landfogden Skúli Magnússon. Han fikk støtte i sin sak, skjønt de var færre enn de som mente at Innretningene hadde vært til skade i landet.

Av disse skrivelserne ser man også at det har vært uenighet innenlands om i hvor høy grad det skulle legges vekt på å drive en fullkommen fabrikk som tjente som en "planteskole" i Reykjavik, som de sa på 1700-tallet, og i hvor stor utstrekning man skulle nøye seg med mindre veverier ute på landet som produserte enklere varer som var tilstrekkelige til bruk innenlands. Enkelte mente at små fabrikker ikke kunne drives uten en stor sentral fabrikk, og henviste bl.a. til forbilde fra von Justis "Manufakturhuus", men om dette var det ikke enighet.⁹²

Denne debatten gjenspeiler i et nøtteskall synspunktene som støtte an mot hverandre hele tiden Innretningene var i virksomhet, og som også kom frem når det gjaldt hvor stor vekt man burde legge på opplæringen av islendinger og hvilken type opplæring det skulle være. På den ene siden hvorvidt det var realistisk å ta sikte på godt håndverk med den kvalitet og de omkostninger som fulgte med det, eller på den andre siden å ta sikte på en forbedret husflid i bygdene som de fattige innbyggerne i landet kunne nyttiggjøre seg.

Som helhet kan man si at nye arbeidsmetoder bredte seg langsommere ut i de første 20 årene enn stifterne av Innretningene hadde forestilt seg i begynnelsen. Det ser ut til at det har vært ganske vellykket å innføre kunnskap om spinning av ull. En del rokker ble tatt i bruk rundt omkring i landet i forbindelse med fabrikkenes virksomhet. Det var mest kvinner som arbeidet med spinningen. Vevingen i fabrikkene ble derimot for det meste utført av menn. I begynnelsen var det utenlandske vevsvenner som reiste til Island for å arbeide i fabrikkene og lære bort håndverket. Det var ikke mange islendinger som fikk anledning til å bli utdannet i fabrikkvevingen. Enkelte av dem hadde planer om å etablere selvstendige veverier, men de fikk avslag på sine søknader om offentlig støtte til driften. Det ser ut til at de som ikke fortsatte å arbeide i Reykjavik, flyttet til Danmark og fikk arbeid der. Det er lite som tyder på at fabrikkvirksomheten *på denne måten* ble ført videre til andre steder i landet.

Fabrikkpolitikken 1750–1800

Innretningenes ullfabrikker på Island var i drift fra 1751 og helt frem til 1803, selv om det gikk opp og ned med driften og fabrikkene ikke hadde samme eier hele tiden. Fra 1751–64 var de drevet av Det Privilegerede Islandske Interessentskab. Da ble de overtatt av det Almindelige Handelskompagni som hadde monopol på Islandshandelen 1764–74 og Interessentskapet ble dermed deleier i handelselskapet. I 1774 tok kongen handelen i sine egne hender og dermed også fabrikkene. I 1779 ble Interessentskapet lagt ned, og kongen kjøpte de andeler som da fortsatt fantes i innenlandsk eie. Fra den tiden ble derfor fabrikkene drevet helt av kongen. Monopolhandelen ble opphevet i 1787, og da ville kongen selge fabrikkene, men ingen ville kjøpe. De ble drevet for kongens regning noen år til, og mot slutten av århundret ble fabrikkene kjøpt av to kjøpmenn som drev dem i noen år, inntil de ble nedlagt i 1803.⁹³

Den opprinnelige planen med ullfabrikkene var at de bare skulle bli de første av mange fabrikker som skulle etableres rundt omkring i landet ettersom industrien vokste. I tillegg til at Innretningene skulle ha privilegium til å arbeide med alle landets råvarer, ble det i en kongelig resolusjon i 1752 uttrykt så:

At flere Fabriquer der i Landet maa indrettes, paa det Indbyggerne lettere, og paa en fordelagtigere Maade end nu skeer, kunde tilgodegjøre deres raae Produkter, saavel til eget Brug som til Kjöbmands-Gods.⁹⁴

Dette ble aldri realitet. Sentralmakten ble også restriktiv til all videre manufaktur- og fabrikkoppbygging i landet, uansett om det var på oppdrag av Innretningene eller selvstendige veverier. Den negative holdningen fra rentekammerets og myndighetenes side til nye, selvstendige veverier, til tross for store planer i begynnelsen, kan delvis forklares med at de har villet respektere Innretningenes privilegium til å opprette og drive ullveverier. Men de endret også sitt syn på hvor stor del av pengetilskuddene til Innretningene generelt skulle gå til veveriene. I årene 1753–58, da det årlig ble tildelt store pengesummer til Innretningene, var vilkårene at veverivirksomheten *ikke skulle øke* og at produksjonen skulle være innsiktet på hva som var mulig å selge innenlands. Innretningene fikk mer tilskudd, men...

dog at deraf Intet bruges til nogen Strømpevæver-Fabrique, og ikke heller anvendes saameget paa den der indrettede Klæde-Fabrique (hvilken for det første ikke maa extenderes videre end til hvad i Landet kan benyttes), som meget mere til andet saadant nyttigt Brug, der kan være Indbyggerne i Almindelighed til Underviisning og Opkomst, saavel med Fiskeriet bedre, end hidindtil skeet er, at søge, som deres uldene Vare, især ved Spinden og Væven, paa en lettere og bedre Maade end tilforn, at forfærdige, med videre, som til Landets almindelige bedste henhører.⁹⁵

Sentralmaktens embetsmenn hadde kanskje tapt troen på at oppbygging av mange veverier var en gunstig vei å gå for å utbre kunnskapen om ulltilvirking, og det hadde da også oppstått visse driftsproblemer i veveriene i Reykjavik. Motviljen mot ytterligere utbygging av fabrikker ble likevel uttrykt allerede i de første årene, så Interessentskapet hadde ikke hatt mange år på seg til forsøksvirksomhet.

Mot slutten av 1760-årene kom et vendepunkt. Da var verken kammerets menn eller islendingene særlig positive til virksomheten lenger. Mange islendinger hadde da gitt opp Innretningenes ullveverier og var blitt negativt innstilt til dem, mens innbyggerne rundt fabrikkområdet på Sørvestlandet var mer positive. Driften av veveriene var også blitt kraftig redusert på den tiden, og dermed kan det sies at det altomfattende oppsving var avvist, også fra myndighetenes side.

Målet med manufakturdrift innen ulltilvirkingen var hele tiden å øke produktiviteten, innføre nye verktøy og nye arbeidsmetoder. Etter at Reykjavikfabrikkene begynte å få driftsvanskeligheter og problemer i forbindelse med arbeidsfolk, salg av produksjonen og tilførsel av ull, var det ofte uenighet om hvordan tekstilproduksjonen skulle drives i sin helhet. Skulle man fortsatt satse på fabrikker av denne størrelsen og spesialiseringen som Innretningenes fabrikker, eller skulle man heller opprette såkalte husfabrikker ute på gårdene drevet av bønder, et lignende forsøk som amtmannen hadde drevet i sitt hjem?

En av Landskommisjonens oppgaver i 1770–71 var å vurdere manufakturene og deres fremtidige muligheter, samt samle inn islendingenes synspunkter på det som før er nevnt. Kommisjonens resultat ble å anbefale videre drift av fabrikkene, bygge den videre opp som en sentral fabrikk som kunne tjene som opplæringssteder i spinning og veving for hele landet. Den anbefalte også at små husfabrikker

samtidig skulle opprettes rundt omkring på gårder i landet. Kommisjonen tanke var at ull kunne importeres om det skulle bli mangel på den. Stiftelsen av husfabrikker ble åpenbart ansett som noe annet enn de forsøk til etablering av selvstendige fabrikker som fikk avslag på støtte på 1750- og 1760-tallet. Landskommisjonens synspunkt var:

Naar Landet engang nyde den Velsignelse, at Faaresygen ophører, vilde det i almindelighed være til stor Nytte, om smaae Ulden Tøys Fabriqver hist og her bleve indrettede, lige som Amtmand Stephensen der af haver en paa Leyraae, og hvor fra Aarlig leveres nogle Stykker til Compagniet, hvilket sluttelig er til fordel paa begge Sider.

Ved saadan Udbredelse af adskillige smaae Fabriqver kunde det ej friste, at jo en bædre maade at væve, samt spinde paa blev lidt efter lidt forplantet omkring i Landet, og der ved maatte Vinskibelighed, samt Nærings Midler tillige forøges. Men baade for at vedligeholde den indførte Kundskab om Fabriqver i Landet, der har været Deres Majestæts Cassa til Extraordinaire stor Udgift, som og for at have ligesom en Plante skole, hvor Ungdom maatte kunde oplæres i Spinden og Vævning med meere for de fra siden at blive i Stand til at forsyne andre Stæder i Landet med erfarne Arbeidere, saa Anser Vi det for Landets almindelige Bedste af største Betydning, at de paa Reykevig anlagde Fabriqver ej allene vedligeholdes, men endog saa meget udvides som Tiden og Omstændigheder samme tillade at kunde skee.⁹⁶

Landskommisjonens idéer har fått gjennomslag hos myndighetene. Fra midten av 1770-tallet ble det offentlig politikk å satse på oppbygging av husfabrikker på landet ved siden av hjemmeindustrien. Innretningenes fabrikker i Reykjavik skulle drives videre som sentrale fabrikker for hele landet. Noen husfabrikker ble opprettet i de neste årene og årtiene. Men det vises også av samtidens kilder at mange ikke syntes resultatet var godt nok.⁹⁷ Videre undersøkinger på utbredelsen av husfabrikker på 1770–80-tallet behøves for å bedømme resultatet av denne politikken. De synes lite i kildene ettersom de ikke kom til behandling av myndighetene på samme måte som større fabrikkforsøk.

I 1779 var det ennå en gang anledning til å vurdere situasjonen. Vedtaket var det samme som tidligere: *ikke* nedlegge Reykjavik-fabrikkene, men drive dem videre. Jón Eiríksson, konferensråd i København, syntes dette et gledelig vedtak for Island og han skrev i denne anledning:

at denne eengang kunde blive det, Hoystsalig Kong Friderich den 5te stiftede den til: en Planteskole for en bædre Spinden og Væven i Landet; Og naar tillige de, (endskiönt disse endnu ikkun ere faa), som enten have Vævstole paa Dansk Maade, eller viidere Anstalter til et Slags Huusfabrik, vilde, foruden at arbejde for dem selv, søge at udbrede dette Slags Fliid og Kundskab, ved at antage Lærlinge, som igjen kunde forplante samme omkring i Landet, hver til sit Sted, vilde saadant ufeylbarlig overmaade meget befordre denne Indretnings hurtige Fremgang.⁹⁸

Reykjavik-fabrikkene skulle fortsatt drives og fungere som en planteskole hvor

folk fra hele landet kunne komme og lære håndverket og deretter reise hjem igjen med kunnskapen for å effektivisere sitt arbeid ute på landet. Etter 1783 ble det også lagt øket vekt på å sende unge islendinger til fabrikker i Danmark for opplæring i forskjellige håndverk. Et visst antall folk fra mange sysler i landet fikk anledning til å reise hvert år, og redskaper, rokker og vevstoler ble sendt til Island på kongens regning.⁹⁹

Det største skillet i den statlige politikk overfor fabrikkvirksomheten kom siden i årene 1786–88. I 1786 ble det formelt stiftet seks kjøpsteder på Island, Reykjavik var blant dem, og i 1787 ble monopolhandelen opphevet. Dette førte til en totalforandring av sentraltmaktens syn på fabrikkutviklingen på Island. Samtidig med at kongen ville selge ullfabrikkene, ble det også besluttet å oppheve annen offentlig støttepolitikk overfor lærlinger i veveri- og spinnehåndverket. Dermed var det også slutt på denne virksomheten. Det ble ikke lenger sentraltmaktens ansvar å drive fabrikker, og det var ikke på dagsorden å understøtte ullbedriften på samme måte som før.¹⁰⁰ Likevel ble det besluttet å selge fabrikkene med den klausul at opplæringsarbeidet måtte fortsette. Dette ble det ingenting av, for det fantes ikke kjøpere til fabrikkene på den tiden.

Etter 1788 ble holdningen generelt negativ til all videre utbygging av fabrikkvirksomhet og understøttelse av opplæring i spinning og vevning. Sentraltmakten tenkte ikke betale for flere fabrikkforsøk, og så heller ingen fordeler ved å drive fabrikkene videre. Husfliden kunne etter deres mening ikke konkurrere med fabrikker om ullen, og islendingenes arbeid i hjemmene ble ansett som viktigere. Det var husflid og hjemmeproduksjon som det skulle satses på fremover.¹⁰¹

Fabrikkene ble ikke det middel til fremgang i økonomien som de fremskrittvennlige hadde trodd rundt midten av det 18. århundret. Dermed er det likevel ikke sagt at ikke fabrikkpolitikken påvirket samfunnet eller den samtidige ullproduksjonen. I videre forskning vil jeg fortsette å se den islandske manufakturpolitikken som en del av det dansk-norske kongerikets manufakturpolitikk. Det er interessant å fokusere nærmere på husfabrikkene og hva de hadde å si for produksjonen på de gårdene de fantes og for regionen. En annen sak er også å se på dem med hensyn til deres evt. forbindelse med hovedfabrikken i Reykjavik samt deres forhold til bondegårdsproduksjonen. Et aspekt på opplæringsfunksjonen av Reykjavik-fabrikkene er i hvilken grad de ble brukt til å lære opp folk som skulle hjem igjen til sine gårder – og i hvilken grad fabrikkene egentlig ble brukt som et manufakturhus for løsgjengere. Fabrikkens eventuelle rolle i forlagsvirksomhet er også et utforsket emne.

Med flyttingen av tøyveveriet og klædeveveriet til Reykjavik i begynnelsen av 1750-tallet ble kursen lagt om fra arbeid for en forbedret bruk av landsbygdens vevning og spinning og til opprettelsen av en fabrikkbygd. Diskusjoner rundt driften av klædeveveriet peker mot at de islandske embetsmennene var fullt klar over hvordan fabrikkene kunne brukes for å motarbeide løsgjengeri. Denne hen-

sikten har Erik Oxenbøll påpekt som et sentralt trekk i manufakturpolitikken i Danmark ved midten av 1700-tallet, å arbeide for økt sysselsetting samtidig med at landets handelsbalanse ble forbedret.¹⁰²

Tanken bak husfabrikkene, som enkelte andelshavere opprettet på 1760-tallet på Island, kan muligens sammenlignes med de danske godsfabrikker eller landfabrikker, selv om de var mindre. Den danske historikeren Ingrid Markussen har også påpekt vekten som ble lagt på opplæring innenfor spinning og veving fra 1780-tallet og fremover. Industriskolebevegelsen, som hun kaller den, hadde gjort seg gjeldende både i Danmark og Tyskland og var ikke minst tenkt som opplæring i flid og arbeidslyst så vel som i forbedrede produksjonsmåter.¹⁰³

Ullberedningen på Islands gårder var i begynnelsen tenkt å skulle dra nytte av fabrikkvirksomheten. Det viste seg at det gikk langsommere enn forventet. Etter 1780 ble det lagt større vekt på å forbedre produksjonen ute på landsbygden enn på oppbygging av de sentrale fabrikkene. Mot slutten av 1780-tallet endret politikken seg, og man anså at det skulle kunne skade hjemmeproduksjonen hvis de store fabrikkene ble bygd ut videre. Fabrikkene i Reykjavik skulle likevel finnes der for å hjelpe frem landsbygdsproduksjonen, men fokus ble lagt andre steder.

Opplæringstanken er komplisert og har mange aspekter. For det første skulle håndverkere få opplæring for å gjøre fabrikkvirksomheten mulig med innenlandsk arbeidskraft, dernest skulle løsgjengere gjerne arbeide i fabrikkene i Reykjavik for å minske samfunnets kostnader for dem og oppdra dem til nyttige undersåtter, og for det tredje skulle landsbygdsproduksjonen reformeres og produktene tilpasses rikets behov.

Sammenfatning

Reformer i ullproduksjonen og myndighetenes manufakturpolitikk på Island i 1700-tallet er artikkelens hovedemne. Hva innebar manufakturpolitikken, og hva var hensikten med forandringene og etableringen av manufakturer i ullberedningen? Island var på den tiden en av det danske monarkiets nordatlantiske regioner og København sentralmaktens sete. Utviklingen av Islandspolitikken var på mange måter i samsvar med det dansk-norske rikets øvrige politikk i økonomiske saker, men den ble innført i en islandsk virkelighet som på mange måter var forskjellig fra den danske. Etter 1735 og frem til slutten av 1700-tallet la de sentrale myndighetene stor vekt på å utvikle manufakturer ved siden av annen næringsvirksomhet i hele riket. Driften av det *Privilegerede Islandske Interessentskabs* ullfabrikker på den senere halvdel av 1700-tallet på Island er et eksempel på hvordan industripolitikken ble støttet og gjennomført i et av de avsidesliggende områdene av det danske kongerike.

Manufakturpolitikken endret seg i løpet av 1700-tallet. Forslag om etablering av ullfabrikker ble presentert for statsmakten helt fra begynnelsen av 1700-tallet, men ble avvist mange ganger. I begynnelsen av 1750-tallet var innsatsen stor; to

fabrikker ble etablert med basis i *tøyveverhåndverket* og *klædeveverhåndverket*. Etter 20 år ble driften kraftig redusert, og politikken lagd om til heller å støtte *mindre husfabrikker på bondegårder* i stedet for videre oppbygning av sentrale spesialiserte fabrikker. Mot slutten av 1780-tallet kom et annet skille. Støtten til fabrikkvirksomhet ble igjen avvist og det ble offisiell politikk at *husflid* og *hjemmeproduksjon* var den realistiske form for ullberedning på Island.

Handelsinteressene på Island var viktige for statsmakten, og det preget sterkt deres manufakturpolitikk. På første halvdel av 1700-tallet hadde mange forslag om Islands økonomiske fremvekst blitt avvist, enten fordi de ble ansett som urealistiske eller fordi de muligens kunne skade monopolhandelens interesser. *De Nye Innretninger*, en benevnelse for de forskjellige virksomhetene som det Privilegerede Islandske Interessentskap drev i begynnelsen av 1750-tallet for å arbeide for økonomiske reformer, ble gjennomført med kongelig støtte. Dermed ble en radikal gjenreising av islandsk økonomi iverksatt. Blant disse tiltak var to tekstilfabrikker; et tøyveveri og et klædeveveri. Deres oppgave var å være et sentrum for kunnskap i nye arbeidsmetoder som skulle effektivisere ullproduksjonen i landet. Det ble i begynnelsen ansett som mulig å drive denne virksomheten med spesielle privilegier ved siden av handelskompaniet og dets privilegier, noe som senere viste seg å skape problemer. Det kom et vendepunkt ved utgangen av 1760-årene. Mange hadde da gitt opp Innretningenes ullveverier og var blitt negativt innstilt til dem. Driften av veveriene ble også kraftig redusert på den tiden, og dermed kan det sies at det altomfattende oppsving var avvist. Utvalg ble oppnevnt og ekspedisjoner ble foretatt gang på gang. Hver gang ble det besluttet at fabrikkene skulle drives videre, men ikke ekspandere. Det fantes også et håp om at Reykjavik-veveriene fortsatt kunne tjene sitt formål som et senter for husfabrikkenes produksjon på landsbygden. I 1787–88 ga myndighetene opp planene med fabrikkdriften. Handelsmonopolet på Island ble opphevd og dermed den kongelige handel, som hadde drevet veveriene de siste årene. Det ble besluttet å selge fabrikkene på det vilkår at opplæringsarbeid ville fortsette. Statlig støtte til fabrikkvirksomhet var ikke lenger aktuell, og landsbygdsindustrien skulle klare seg selv.

Forbedring av islandske næringsveier var hele tiden målet med Innretningene. Ullberedningen var en viktig faktor i det islandske samfunnets økonomi. Idéen om hvordan opplæring og forbedringer i denne næringsgren skulle utformes stammer fra tøyveveriet som ble opprettet på Leirá i 1751. Denne opplæringsidéen ble i 1752 føyd inn i et større prosjekt, som foruten ullmanufaktur omfattet bl.a. jordbruksforsøk, korndyrking, sjøbruk og ssvovelutvinning. Det ble besluttet å samordne alle deler av næringslivet under ett. *Opplæringsidéen* var derfor en av grunn tankene bak etableringen og driften av ullfabrikkene. Nye arbeidsmetoder skulle innføres i landet. Likevel utspeilet opplæringstanken seg på forskjellige måter. Slik den utviklet seg i forbindelse med det første tøyveveriet, ble stor vekt lagt på enkel produksjon og samarbeid med gårdene på landet. Når klædeveveriet

og de store planene fikk gjennomslag i 1752, ble tankene mer storslåtte. Det ble tatt sikte på et mer spesialisert håndverk og sentralisert produksjon i en voksende industribygd. Den sistnevnte linjen hadde mer tilslutning mellom 1750 og 1770. Etter 1770 ble det igjen gjort forsøk på å øke forbindelsen med befolkningen på landsbygden og påvirke deres ullberedning. Samtidig skulle fabrikkene drives som et senter for spesialisert kunnskap innom tekstilhåndverket i Reykjavik og tjene hele landet.

Planen var at formidling av kunnskapen i nye arbeidsmetoder skulle foregå både med utdannede folk fra fabrikkene som flyttet ut til landets spredte bygder, og senere med oppstart av små husfabrikker som samarbeidet med Innretningene. Resultatet ble tilsynelatende best i forbindelse med utbredelsen av spinnekunnskapen, selv om det gikk langsommere enn Innretningenes direktører hadde håpet på. Håndverkere som ville etablere seg på landet med selvstendige fabrikker, fikk ikke støtte til det av myndighetene og ble også motarbeidet av Innretningenes direktører. Enkelte små husfabrikker ble etablert på 1760- og 1770-tallet av andelshavere i det Privilegerte Islandske Interessentskap og i samarbeid med Reykjavik-fabrikkene. Husfabrikkenes utvikling etter 1770 behøver nærmere forskning.

Sammenlignet med **fabrikkpolitikken i selve Danmark** kan man se signaler som peker i retning av at den allmenne manufakturpolitikken også ble fulgt i avsidesliggende regioner som Island. Manufakturpolitikken ble ikke bare fokusert på København og kjøpstedene i Danmark. Driften av de islandske ullfabrikkene kan anses å ha bidratt til yrkesutdanning eller håndverksutdanning innenfor tekstilindustrien. Men det fantes også flere aspekter på manufakturpolitikken. Fabrikkpolitikken hadde sider som kan koples sammen med driften av de såkalte manufakturhus eller tukthus i Danmark, spesielt i de sentrale fabrikkene i Reykjavik. Den allmenne befolkningen skulle settes i arbeid og arbeide flittig, både for sin egen del og for riket. For det tredje anså man de islandske fabrikkene som viktige instrument for å hjelpe frem hjemmeproduksjon på landsbygden. Dette formålet var viktig da tøyfabrikken ble etablert 1751, og ble viktigere igjen etter 1770. Der ser man også det generelle opplæringsformålet sterkere enn som et ledd i utdanning av håndverkere. Som helhet kan man si at det sistnevnte formålet var viktigst i manufakturpolitikken i islandsk sammenheng.

I dansk forskning anses positiv handelsbalanse og etablering av nye arbeidsplasser for løsgjengere, fattige og andre uten arbeid å ha vært de to viktigste målsettingene med manufakturpolitikken. Tettstedene har derfor vært de områder innen selve Danmark hvor manufakturene behøvdtes mest, og de ble brukt for å tjene disse behov. Det er mulig å spore både denne tankegangen og denne funksjonen også med hensyn til de islandske veveriene, spesielt de sentrale i Reykjavik. Men hovedvekten i den politiske diskusjonen omkring etableringen og driften av fabrikker i landet i 1700-tallet viser likevel at meningen var at ullberedningen i hele landet skulle forandres og gjøres effektivere ved hjelp av fabrikkdriften. Ma-

nufakturpolitikken har generelt vært tilpasset de forskjellige regionenes behov, og den overgripende målsetningen har vært økonomisk tilvekst for riket.

Resultatet av arbeidet med Innretningenes ullfabrikker på lengre sikt har sannsynligvis vært å hjelpe til med endringer i husfliden, skjønt dette gikk langsomt. Det var først i 1840-årene de nye vevstolene ble alminnelige i landets bygder. Det behøves videre tekstilhistorisk forskning om sammenhengen mellom de arbeidsmetoder som ble innført med 1700-tallsfabrikkene og gårdsproduksjonen. Innretningenes fabrikkforsøk førte ikke til at fabrikker fikk fast posisjon i landets næringsliv, og det er knapt mulig å snakke om fabrikkvirksomhet i ullindustrien igjen før mot slutten av 1800-tallet. Bebyggelsen som vokste frem omkring Innretningenes fabrikker, medvirket til at man besluttet å gjøre Reykjavik til en kjøpstad i 1786. Bygden var da den største tettbebyggelsen i landet og ble senere landets hovedstad. Femti år tidligere hadde det vært sterke meninger om at etablering av en kjøpstad og opphevelse av monopolhandelen var en forutsetning for en vellykket drift av ullmanufakturere. Da så dette endelig skjedde i 1786, viste det seg faktisk, under andre forutsetninger og annen manufakturpolitikk, at det ble første skrittet til å nedlegge tekstilfabrikken på stedet!

Noter

- 1 Jeg takker Sverker Oredsson og Hanne Sanders i Scandias redaksjon for kommentarer på artikkelen. Jeg takker Maria Rålamb, Lund, for språkgranskning og for korrekturlesning av den norske teksten sammen med mig og Eiríkur K. Björnsson, Reykjavík, for oversettelse av summary til engelsk.
- 2 Denne artikkel bygger hovedsakelig på en omarbeidet versjon av to forelesninger som ble holdt i Oslo 1994 (Det 20. nordiske historikermøtet) og i Oslo 1995 (Gjesteforelesning ved Historisk Institutt). Der behandlet jeg deler av min MA-oppgave i historie fra 1994 ved Islands Universitet – "Landsins forbetrean. Verkbekking í vefsmiðjum 1745–1770" – som handler om manufakturpolitikk og etablering av ullmanufakturere på Island 1745–1770. Den blir publisert på islandsk i år 2001 i serien *Studia Historica*, Historisk Institutt ved Islands Universitet, under tittelen: Landsins forbetrean. Innréttningarnar og ullarvefsmiðjur átjándu aldar.
- 3 Det store prosjektet ble presentert for rentekammeret i København høsten 1751, og vedtak om å støtte det forelå i 1752. Originalhandlingene ligger i: Islands Nationalarkiv i Reykjavik (INA) – Þjóðskjalasafn Íslands: *INA*. Rtk. 32.20. Isl. Journ. A. Bil. Nr. 1528. Lit. A–D, samt kgl. res. Planen om Islands fremvekst har vært publisert sammen med bilagene på originalspråket, dansk, i: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". *Landnám Ingólfs. Nýtt safn til sögu þess*. 5. Reykjavík 1996. 55–80.
- 4 Planen om Islands økonomiske reform har tittelen: "Allerunderdanigste Relation om Islands nærværende Tilsand og Project. Hvorledes Samme igjen kand frelses fra den totale Ruin, som det nu alt meere og meere trues med at erholde, i fald det ei i Tiide fore kommes." Landfogdens uttalelse er på s. 60 i den trykte versjonen, jmf. not 3.

- 5 Se f.eks. om disse driftsformene i: Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500–1840*. Herning 1993. 86–87.
- 6 Historikeren Lýður Björnsson er den som mest har skrevet om utviklingen og driften av de forskjellige virksomhetene til interessentskapet. En kort oversikt finns i artikkelen: Lýður Björnsson: ”Ágrip af sögu Innréttinganna”. *Reykjavík í 1100 ár*. Ed. Helgi Þorláksson. Reykjavík 1974. (Safn til sögu Reykjavíkur). 126–133. I sin nye bok om interessentskapet fra 1998 blir alle virksomhetsområdene utførlig behandlet. Se: Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag. Rekstrarsaga Innréttinganna*. Ed. Ásgeir Ásgeirsson. Reykjavík 1998. (Safn til Iðnsögu Íslendinga XI) English summary.
- 7 *Lovsamling for Island. III. 1749–1772*. Kjöbenhavn 1854. 98–107. (Kongelig Resolution ang. Understøttelse for Fabrik-Anlæg i Island, m.v. Christiansborg 4/1 1752).
- 8 Se bl.a.: *INA*. Rtk. 18.3. Litra D–Z. 1770–1771. Sveinn Sölvason. Lit. S 2. 2/10 1770 [4].
- 9 Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag*. 37–38. 49–51.
- 10 Jón Jónsson [Aðils]: *Skúli Magnússon landfógeti 1711–1911*. Reykjavík 1911. 116–117. Se også Hrefna Róbertsdóttir: ”Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52”. 30–32.
- 11 Jón Jónsson [Aðils]: *Skúli Magnússon landfógeti 1711–1911*. 116. Der henv. til originalen i Islands Nationalbibliotek i Reykjavík (INB) – Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn: JS. 84 fol.
- 12 Landskommisjonen reiste rundt i Island i over et år og samlet informasjon om mange sider av det islandske samfunnet. Se nærmere om landskommisjonen og om dens arbeid: Harald Gustafsson: *Mellan kung och allmoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*. Stockholm 1985. (Acta Universitatis Stockholmiensis – Stockholm Studies in History 33). 102–169.
- 13 *Landsnefndin 1770–1771. II. Bréf frá nefndinni og svör sýslumanna*. Ed. Bergsteinn Jónsson. Reykjavík 1961. (Söguritt XXIX). 179. (Bjarni Halldórsson: ”Bréf. Lit. Aa. 4. 2/5 1771”)
- 14 *Icelandic Historical Statistics. (Hagskinna. Sögulegar hagtölur um Ísland.)* Ed. Guðmundur Jónsson & Magnús S. Magnússon. Reykjavík 1997. 49, 206, 209–210.
- 15 Se oversikter om det islandske samfunnets oppbygning og karakter på 1700-tallet: Gísli Gunnarsson: *Monopoly Trade and Economic Stagnation: Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602–1787*. Lund 1983. (Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen i Lund. Vol. XXXVIII.) 11–32; Harald Gustafsson: *Mellan kung och allmoge*. 24–31.
- 16 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. Verkþekking í vefsmiðjum 1745–1770. MA-opp. i historie, Islands Universitet 1994. 144–147. Se de to viktigste resolusjonene for fabrikkvirksomheten: *Lovsamling for Island. III*. 88–89. (Kongelig Resolution ang. Understøttelse til en Vævver-Fabrik i Island. Fredensborg 3/5 1751); 99–107 (Kongelig Resolution ang. Understøttelse for Fabrik-Anlæg i Island, m.v. Christiansborg 4/1 1752).
- 17 Ole Feldbæk: *Danmark-Norge 1380–1814. IV. Nærhed og adskillelse 1720–1814*. København 1998. 61–78, 103.
- 18 Harald Gustafsson: *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Transl. Alan Crozier. Lund 1994. 43–45.
- 19 Se bl.a. artiklene: Erik Oxenbøll: ”Manufaktur og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede”. 79–136 og Kristof Glamann: ”Et kameralistisk programskrift: Uforgribelige

- tanker om kommersiens tilstand og opkomst". 11–77 i boken: *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*. København 1983. (Københavns Universitet. Institut for økonomisk historie. Publ. nr. 20).
- 20 Av eldre forskning er det først og fremst Jón J. Aðils som har behandlet Innretningene, og da med utgangspunkt i landfogdens Skúli Magnússons embetsføring og handlekraft. Hans bok har vært innflytelsesrik på mye av den senere tids forskning: Jón Jónsson [Aðils]: *Skúli Magnússon landfógeti 1711–1911*. Þorkell Jóhannesson nærmet seg emnet også fra landfogdens biografi, men med mer innslag av økonomisk historie. Se Þorkell Jóhannesson: "Skúli Magnússon og Nýju innréttingarnar. Tvö hundruð ára minning". *Andvari Timarit Hins Íslenska Þjóðnafélags*. 77. ár. Reykjavík 1952. 26–48.
- Lýður Björnsson's før omtalte verk belyser Innretningene fra en driftsøkonomisk synsvinkel. Hovedverket er fra 1998: Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag*. Dessuten har han skrevet en lang rekke artikler med forskjellige innfallsvinkler.
- 21 Se bl.a. i skrifter av Jón J. Aðils, Lýður Björnsson, Gísli Gunnarsson og Gísli Ágúst Gunnlaugsson. Se også oversiktsverk om Reykjavíks og Íslands historie: Klemens Jónsson: *Saga Reykjavíkur*. I. Reykjavík 1929. 81–99; Páll Eggert Ólason og Þorkell Jóhannesson: *Saga Íslendinga. VI. Tímabilið 1701–1770*. Reykjavík 1943. 467–489; Björn Thorsteinsson: *Ísland*. Medv. Bergsteinn Jónsson og Helgi Skúli Kjartansson. Red. Svend Ellehøj og Kristof Glamann. Oversat af Preben Meulengrach Sørensen. København 1985. (Politikens Danmarks historie). 183–186.
- 22 Ingi Sigurðsson har forsket rundt opplysningen i mange sammenheng. Hans nyeste synspunkter kan man se i boken: Ingi Sigurðsson: *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensens*. Reykjavík 1996. 27–28, 67–79. Se dessuten f.eks. artikkelen: Ingi Sigurðsson: "Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi". *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*. Ed. Ingi Sigurðsson. Reykjavík 1990. 9–42. I samme bok finnes det også en artikkel som spesielt behandler næringslivet med hensyn til opplysningens ideologi: Lýður Björnsson: "Atvinnumál". 92–118.
- 23 Gísli Ágúst Gunnlaugsson: "Ansökningar om privilegier till manufakturere på Island 1750–1754". *Industri og bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede*. Oslo 1985. 67–93. (Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. 5)
- 24 Sigríður Halldórsdóttir: "Klæðavefsmiðjur og tauvefsmiðjur". *Hugur og hönd. Rit Heimilisiðnaðarfélags Íslands 1996*. Reykjavík 1996. 38–40. Se videre en upubliseret BA-oppgave i historie fra Íslands Universitet, som særskilt behandler manufakturernes arbeidsmetoder: INB. Áslaug Sverrisdóttir: Klæði, taa og vefsmiðjur Innréttinganna. BA-oppg. i historie, Íslands Universitet 1997.
- 25 MA-oppgaven er skrevet på islandsk i 1994, og finnes på Nationalbiblioteket på Island: INB. Hrefna Róbertsdóttir: Landins forbetran.
- 26 I artikkelen fra 1996 er det fokus på reformforslaget fra 1751 om en generell gjenreinsning av Íslands økonomi, som Det Privilegerede Islandske Interessentskab fikk kongelige privilegier til å gjennomføre. Dessuten er tidligere reformforsøk som myndighetene i København mottok på første halvdel av 1700-tallet behandlet. Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 29–88.

- 27 Henvisningen er fra: Bergsteinn Jónsson: "Inngangur". *Landsnefndin 1770–1771. I. Bréf frá nefndinni og álitsgerðir embettismanna*. Ed. Bergsteinn Jónsson. Reykjavík 1958. (Sögu-rit XXIX). 10. Se også synspunkter av denne karakter: Lýður Björnsson: "Ágrip af sögu Innréttnganna". 117–121, 136–137; Lýður Björnsson: "Atvinnumál". 98–99, 109–110; Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag*. 31–36; Gísli Ágúst Gunnlaugsson: "The Granting of Privileges to Industry in Eighteenth-Century Iceland". *Scandinavian Journal of History* 7. 1982:3. Stockholm 1982. 203–204.
- 28 Gísli Gunnarsson: *Monopoly Trade and Economic Stagnation*. 115–118, 175.
- 29 Se f.eks. Lýður Björnsson: "Ágrip af sögu Innréttnganna". 117.
- 30 Se Landskommisjonens rapport i rentekammerets arkiv i Danmarks Rigsarkiv (DRA): Rtk. 2214.55. IX. Relation Om de til Island hendsende Commissariers Forretning i følge sammes Allernaadigste Instruction of 22 May 1770. 21/1 1772. Kapitittel med navnet: "Om denne af Hands Majestæt Höytsalig Kong Friderich den 5te stiftede Indretninger". [34–36].
- 31 Kristof Glamann: "Et kameralistisk programskrift: Uforgribelige tanker om kommersiens tilstand og opkomst". 72–77. Se også: Kristof Glamann: *Otto Thotts uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*. København 1966.
- 32 Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tenkning 1700–1770*. København 1977. (Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie. nr. 11). 7–8, 12–20, 32; Erik Oxenbøll: "Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede". 134–136.
- 33 Ole Feldbæk: *Danmarks historie 4. Tiden 1730–1814*. København 1982. 201–205; Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500–1840*. 56, 81–89, 93–94; Ole Feldbæk: *Danmark–Norge 1380–1914. IV*. 67–70.
- 34 Aksel E. Christensen: *Industriens historie i Danmark. I. Tiden indtil c. 1730*. Udg. av Axel Nielsen. Reprografisk genudgivelse. København 1943/1979. 11–14, 156–169; J.O. Bro Jørgensen: *Industriens historie i Danmark. II. Tiden 1730–1820*. Udg. af Axel Nielsen. Reprografisk genudgivelse. København 1943/1979. 63–71, 111–113.
- Inger Dübeck: "Industriprivilegier. En komparation". *Industri og bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede*. Oslo 1985. (Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. 5). 322–323.
- 35 Erik Oxenbøll "Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede". 81–84, 115–119; J.O. Bro-Jørgensen og Morten Westrup: *Kommercekollegiet 1735–1816*. København 1984. 13–20, 24, 37. (Vejledende arkivregistraturer XXII).
- 36 Kristof Glamann: "Et kameralistisk programskrift: Uforgribelige tanker om kommersiens tilstand og opkomst". 14–25, 72–77.
- 37 Ole Feldbæk: *Danmarks historie 4*. 52–55, 202; Erik Oxenbøll: "Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede". 105–106.
- 38 Ole Feldbæk: *Danmarks historie 4*. 198–205.
- 39 Om tøyfabrikken: *INA*. Rtk. 32.19. Isl.Journ. A. Bil. Nr. 1410. Medf. (Adam Ritter: Specification. Frederiksberg, 19/4 1751). Se også spesifikasjoner om Innretningens eiendommer i 1755: *INA*. Stiftamt. III.195/18. Skoðunargerð um verksmiðjubyggingarnar í Reykjavík og við Elliðaár. 23/9 1755.
- 40 Erik Oxenbøll: "Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede".

- 116–119. Se nærmere om Dannenbergs fabrikk: Allan Tønnesen og Claus M. Smidt: *København før, nu – og aldrig. En billedkavalkade om København inden for voldene og søerne. Bind 12. Fredrerijsberg*. København 1991. 242.
- 41 *Lovsamling for Island. V. 1784–1791*. Kjöbenhavn 1855. 100–102. (Kongelig Resolution ang. den endelige Afgjørelse af de til de nye Indretninger i Island bevilgede Forskud. Frederiksberg 1/9 1784).
- 42 *INB. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran*. 76–77
- 43 Gísli Gunnarsson: *Monopoly Trade and Economic Stagnation*. 115
- 44 Erik Oxenbøll: ”Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede”. 136.
- 45 Den mest utførlige oversikten over de tidlige reformplanene finnes i: Þorvaldur Thoroddsen: *Landfræðissaga Íslands. Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun og rannsóknir, fyrr og síðar*. II. Kaupmannahöfn 1898. 223–273. Se også om statlige kommisjoner og utredninger: Gunnar F. Guðmundsson: ”Inngangur”. *Jarðabréf frá 16. og 17. öld*. Red. Gunnar F. Guðmundsson. Kapumannahöfn 1993. xix–xliii.
- 46 Gísli Gunnarsson: *Monopoly Trade and Economic Stagnation*. 23–25.
- 47 J.O. Bro-Jørgensen og M. Westrup: *Kommercekollegiet 1735–1816*. 21.
- 48 Páll Eggert Ólason och Þorkell Jóhannesson: *Saga Íslendinga VI*. 9–17, 63–69; Gunnar F. Guðmundsson: ”Inngangur”. xxvii–xxxiv.
- 49 Már Jónsson: *Árni Magnússon. Ævisaga*. Reykjavík 1998. 175–208. På 1700-tallet ble dette påpekt. Se Skúli Magnússons rapport til Landskommisjonen 1770–1771, der han vurderer reformforsøkene på 1700-tallet og hvordan de har bidratt til landets fremvekst. *INÁ*. Rtk. 18.5. Skúli Magnússon: Underretning Om De Saa Kaldede Islandske Nye Indretninger. Aar 1771. Lit. TT. 30/3 1771. 3–4.
- 50 Jeg takker historikeren Michael Bregnsbo, Syddansk universitet Odense, som har henvist meg til og gitt meg adgang til sin database om supplikker til det danske kanselliet på 1700-tallet. Se videre om prosjektet: Michael Bregnsbo: *Folk skriver till kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. En kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*. København 1997.
- 51 Ansøkingen ble behandlet i det danske kanselliet: *DRA*. Kanc. D.III.106. Cancelli Protocol 1704–1705. 16/2. 1705, 407. Se videre om supplikken i: D.III.109. Suppliquer 1705, no. 141.
- 52 Þorkell Jóhannesson: ”Skúli Magnússon og Nýju innréttingarnar. Tvö hundruð ára minning”. 38; Elsa E. Guðjónsson: ”Um vefstóla og vefara á Íslandi á 18. og 19. öld”. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1993*. Reykjavík 1994. 6, 27 (se også henvisninger der til andre kilder); Lýður Björnsson: *Íslands blutafélag*. 47, 178–179.
- 53 Bragi Guðmundsson: *Efnamenn og eignir þeirra um 1700. Athugun á íslenskum góseigendum í jarðabók Árna og Páls og fleiri heimildum*. Ed. Jón Guðnason. Reykjavík 1985. (Ritsafn Sagnfræðistofnunar 14). 40–41; Gísli Gunnarsson: ”Afkoma og afkomendur meiri háttar fólks 1550–1800”. *Íslenska söguþingið 28.–31. maí 1997. Ráðstefnurit II*. Ed. Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson. Reykjavík 1998. 123, 129.
- 54 Otto Thott: ”Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstand og Opkomst. Den 31. Dec. 1735”. *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*. København 1983. (Københavns Universitet. Institut for økonomisk historie. 20). 182.

- 55 Om Hans Becker, se H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*. I. København 1924. 317. Beckers skrift ble publisert lenge etter hans død i 1798, 62 år etter at han sendte den til myndighetene. I begynnelsen av sin skrift sier han direkte at han med dette ville svare på kommerskollegiets oppfordring. Se: [Hans Becker]: *Beretning og Forslag om tienlige Midler til Islands Opkomst. Skrevne i Aaret 1736*. København 1798.
- 56 Handlinger relatert til denne saken finnes i kommerskollegiets arkiv på det danske Rigsarkivet i København. Se henvisninger om videre behandling av Beckers idéer: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 39–40.
- 57 Þorvaldur Thoroddsen: *Landfræðissaga Íslands*. II. 237.
- 58 Hans prosjekt ble trykt i 1977 i boken: Mathias Jochumssen [Vagel]: *Anmerkninger ofver Jsland og dessen indbyggere. Innberetning etter reiser på Island i årene 1729–1731*. Red. Oddvar Vassveit. Oslo 1977. (Universitetsbiblioteket i Oslo. Skrifter 5). Manuskripter er bevart i håndskriftsavdelingene på det Islandske nationalbibliotek i Reykjavík, Universitetsbiblioteket i Oslo og på Det kongelige bibliotek i København. Se videre: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 40–41.
- 59 Prosjektet ble nevnt: "Forslag hvorledes kongens Intrader af Island meere end til forn er skeed kunde forøges, [1745]". Se: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 41–42.
- 60 "Forslag til Islands opkomst, 1737". Jón Árnasons forslag ble både behandlet i kommerskollegiet og sendt til stiftamtmanden til kommentering – og avslått. Se videre: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 40.
- 61 "En Memorial uden Haand, gjør sig adskillige Reflectioner over Jsland, [1747–1748]". Dette forslaget ble diskutert, men jeg har ikke sett noe formelt vedtak om dette i kommerskollegiets arkiv. Se: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 42.
- 62 *DRA*. Komm. 1735–71. Nr. 40. Deliberationsprotokoller over projekter B, 1740–1754. Nr. 59, Uden Haand Island ang. [1746], 109–114.
- 63 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 17–26. Se f.eks. et av amtmannens brever til landets sysselmenn: *INA*. Amt. II. 1. J.C. Pingel: Umburðarbréf til sýslumanna og lögmannna, 7/3 1746.
- 64 Se Bjarni Halldórsson's brev til kongen fra 1751 vedlagt reformplanen 1751. Trykt i: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 73–76. Se også diskusjon om dette i samme skrift, 50–54; *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 23–24, 69–70.
- 65 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 17–39.
- 66 Prosjektet er trykt i: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 59–68. Se også videre: *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 49–84.
- 67 Manuskript med hans plan finnes bevart i Islands Nationalarkiv og på Det kongelige biblioteks håndskriftssamling i København. Se videre: Hrefna Róbertsdóttir: "Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52". 48–50.
- 68 Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag*. 34–36. Der fremkommer det også at Horrebow har i egne skrifter ansett seg selv å ha hatt innflytelse på utformningen av Innretningenes prosjekt.

HREFNA RÓBERTSDÓTTIR

- 69 Gísli Ágúst Gunnlaugsson: "Ansökningar om privilegier till manufakturver på Island 1750–1754". 75, 86.
- 70 Harald Gustafsson: *Mellan kung och allmoge*. 125.
- 71 Jón Kristvin Margeirsson: "Var konungsráðgjafi um stofnun Innrétttinganna brot á samningsbundnum rétti Hörmangarafélagsins". *Saga. Timarit Sögufélags XVII–1979*. Reykjavík 1979. 187–198.
- 72 Harald Gustafsson: *Mellan kung och allmoge*. 278–279.
- 73 Mange av samtidens skribenter brukte denne argumentasjonen. Se f.eks. henvisninger i *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 30–31. Samme diskusjon finnes ofte i forskningen også. Se bl.a. Jón Jónsson [Aðils]: *Skúli Magnússon landfógeti 1711–1911*. 76–78.
- 74 Elsa E. Guðjónsson: "Um rokka, einkum með tilliti til skotrokka". *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1991*. Reykjavík 1992. 11–26; Elsa E. Guðjónsson: "Um vefstóla og vefara á Íslandi á 18. og 19. öld", 5–11, 22–24; Sigríður Halldórsdóttir: "Vefstaður biskups". *Hugur og hönd. Rit Heimilisiðnaðarfélags Íslands 1994*. Reykjavík 1994. 41–44.
- 75 Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 13. og 14. öld*. Reykjavík 1991. 510–512.
- 76 *Icelandic Historical Statistics*. 416–429.
- 77 Dette bygger på en undersøkning av korrespondanse mellom rentekammeret i København og amtmannen på Island, samt lagmannen som stod i spissen for tøyveveriet på vegne av Interessentskapet. Se videre diskusjon og henvisninger i: *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 27–48.
- 78 Dette bygger også på korrespondanse fra rentekammerets arkiv, se ovenfor. *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 49–84.
- 79 Inger Dübeck: "Industriprivilegier. En komparation". 322–323. Se også andre artikler av henne i samme bok: Inger Dübeck: "Industriprivilegier i Danmark 1735–1760". 34–41; Inger Dübeck: "Europeisk privilegieret". 30–31.
- 80 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 39–45.
- 81 Se regnskapsmateriale fra fabrikkene 1751–1760, bevart i Nationalbiblioteket i Reykjavíks handskriftsavdeling: Lbs. 83 fol. Beviser og Bilager til General Regnskabet [1760] over de Jslandske Nye Indretninger. II. Bil. nr. 412, 417, 421, 433, 448, 453.
- 82 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 85–98.
- 83 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 42–47, 98–103, 109–113.
- 84 Elsa E. Guðjónsson: "Um rokka, einkum með tilliti til skotrokka". 22–23; Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag*. 70–71, 148–150, 165–166. Diverse brev og kvitteringer om innlevert garn finnes i amtmannens og stiftamtmannens arkiver på Íslands Nationalarkiv i Reykjavík.
- 85 *INA*. Stiftamt. III. 196. Reykjavík Fabriquer: Maanets Lister 1795–1799.
- 86 *Lousamling for Island IV. 1773–1783*. Kjöbenhavn 1854. 129–130. (Tøldkammer-Skrivelse til Stiftamtmand Thodal, ang. Uldfabriquers Indrettelse. Khavn. 8/4 1775).
- 87 Se en trykt versjon av teksten som ble skrevet i 1780: Þórður Thoroddi: "Om den Islandske Klæde Farbique". *Þættir um Innrétttingarnar og Reykjavík*. Lýður Björnsson sá um útg. Reykjavík 1974. 30.

- 88 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 45–48, 103–108, 124. Henvisning til uttrykket om ververne: *INA*. Rtk. 18.3. Árni Þórainsson: Lit. Y. 12/2 1771, [18].
- 89 *INB* Ólafur Oddsson: Ólafur Stefánsson og tilraunir hans með iðnað og útgerð að erlendum hætti. Cand.mag.-oppg. Íslands Universitet 1970. 16–24, 34–39; Elsa E. Guðjónsson: ”Um vefstóla og vefara á Íslandi á 18. og 19. öld”. 8–9.
- 90 Se bl.a. i en reisebeskrivelse fra 1770-tallet: Jón Eiríksson: ”Forberedelse”. Olaus Olavius: *Oeconomisk Reyse igiennem de nordvestlige, nordlige, og nordostlige Kanter af Island*. I (cxcix–cxxxii).
- 91 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 121–127. Dette bygger på undersøkning av de søknader som finnes fra 1750- og 1760-tallet om etablering av selvstendige fabrikker i rentekammerets arkiv.
- 92 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 128–143. Landskommisjonens arkiv er omfattende og er bevart i Nationalarkivet på Island. Se: *INA*. Rtk. 18.1–18.8. Deler av arkivet har vært publisert i *Landsnefndin 1770–1771*. I–II.
- 93 Lýður Björnsson: *Íslands hlutafélag*. 37–38, 90–99, 134–147, 156.
- 94 *Lovsamling for Island*. III. 99. (Kongelig Resolution ang. Understøttelse for Fabrik-Anlæg i Island, m.v. Christiansborg 4/1 1752).
- 95 *Lovsamling for Island*. III. 157. (Kongelig Resolution ang. yderligere Forskud til de islandske Indretninger, Indførelse af Courant-Mynt, m.v. Christiansborg 20/3 1753). Samme slags forbehold ble ført frem i forbindelse med tilskuddet året etter i 1754. I årene 1756, 1757 og 1758 finnes erklæringer om att det var siste gang Innretningene skulle få penger fra statskassen. Se videre: *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 118–120.
- 96 *INA*. Rtk. 18.1. Protocol over de Betænkninger og Forslag som af de Allernaadigst beskikkede Commissarier udi Island under adskillige holdte Sessioner i Aarene 1770 og 1771 ere allerunderdanigst forfattede i Følge af Hans Kongelige Majestæts dem meddelte Commissorii og Instructions Allernaadigste Bydende. 149–150.
- 97 *INB*. Hrefna Róbertsdóttir: Landsins forbetran. 11–13.
- 98 Jón Eiríksson: ”Forberedelse”. cxxx–cxxxii.
- 99 Lýður Björnsson: ”Við vefstól og rokk”. *Saga. Tímarit Sögufélags XXXV–1997*. Reykjavík 1997. 179–221. Se også: *Lovsamling for Island*. IV. 751–753. (Rentekammer-Circularer til nogle Syssemænd i Island, ang. nogle Personers Oplærelse i Spinding og Vævning. Khavn 15/6 1783).
- 100 *DRA*. Kommk. 1773–97. Nr. 894. Uldne Tøiers Fabrikation paa Island. Pro Memoria. No 541/2. 28/5 1787.
- 101 *DRA*. Kommk. 1773–97. Nr. 894. Uldne Tøiers Fabrikation paa Island. Pro Memoria. No. 541/2. 28/5 1787. Se også et eksempel på gjennomføringen av en forandret politikk, der en søknad om støtte til fabrikkvirksomhet på østlandet 1788 ble avslått med henvisning til den lokale hjemmeproduksjonen, men ikke Innretningene.
- 102 Erik Oxenbøll: ”Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. århundrede”. 83–87, 136.
- 103 Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kame-ralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdisrikterne i 1700-tallet*. Odense 1995. (Odense University Studies in history and social sciences vol. 187). 89–95, 101–105.